

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ 3
«ЕТАПИ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ»
для студентів 2 курсу історичного факультету (заочна форма навчання)

1. Проблеми періодизації розвитку світової соціологічної думки.
2. Протосоціологія: головні персоналії.
3. Історичні, соціокультурні та теоретичні передумови виникнення соціології як самостійної науки.
4. Етапи розвитку соціології (за М. Елброу): основні напрямки та їхні представники.
5. Історичні соціокультурні та теоретичні передумови виникнення вітчизняної соціології.
6. Доля соціології у дореволюційній (1917 рік) Росії.
7. Радянська соціологія як репресована наука.
8. Особливості становлення та розвитку української соціології.

Звертаючись до аналізу історії розвитку соціології як самостійної науки, перш за все необхідно визначити хронологічні рамки її існування. Проблема історичних меж функціонування соціології полягає в тому, що, з одного боку, її можна вважати стародавньою наукою, адже багато цікавих соціологічних спостережень ми знайдемо у конфуціанських текстах, у працях **Солона, Платона, Аристотеля, Геракліта, Протагора, Епікура** та інших мислителів давнини. З іншого боку, соціологію можна визнати як відносно молоду галузь наукового знання, становлення якої припадає на кінець тридцятих та сорокові роки XIX сторіччя та пов'язано з іменем *О. Конта*.

Сенс мають прибічники обох підходів до визначення віку соціології. Проте, за думкою багатьох дослідників, щоб виокремити соціологію як самостійну галузь знання про суспільство, яка має всі ознаки науковості, в

історії розвитку досліджень суспільства необхідно виділити два нерівнозначні за тривалістю періоди: етап так званої *протосоціології* та етап *власно соціології* як окремої науки.

Протосоціологією звичайно називають доконтівський період у функціонуванні соціологічної думки. Цей етап можна було б назвати передісторією соціології. Він почався ще на зорі духовного розвитку людства спробами його кращих представників (мислителів, філософів) зрозуміти характер суспільного устрою, шляхи та принципи побудови соціуму. Так, велике значення для розвитку соціологічної думки мали ідеї давньогрецьких філософів **Платона** (427–347 рр. до н.е.) та **Аристотеля** (384–322 рр. до н.е.) про соціальну природу людини (вони називали її «політичною (чи соціальною) твариною»), сім'ї та держави, про суспільну диференціацію тощо.

Серед протосоціологічних персоналій особливе місце посідає арабський історик та соціальний філософ **Ібн Халдун** (1332–1406 рр.). Він стверджував закономірний характер суспільного розвитку, який, на думку Ібн Халдуна, обумовлюється географічним середовищем та виявляється у циклах підйому та спаду цивілізації у процесі зміни поколінь. Згідно з концепцією Ібн Халдуна, рівень розвитку культури та характер правління у державі визначаються суспільним розподілом праці, взаємним обміном економічною діяльністю та обумовленою цим соціальною солідарністю представників влади та їх підлеглих.

Суттєве значення для розвитку науки про суспільство мають соціологічні спостереження, якими насичені твори **Н. Макіавеллі** (1469–1527), **Т. Мора** (1478–1535), **М. Монтеня** (1533–1592), **Т. Гоббса** (1588–1679), **Ф. де Ларошфуко** (1613–1690), **Б. Паскаля** (1623–1662), **Дж. Локка** (1632–1704), **Б. Спінози** (1632–1677), **Ж. де Лабрюйєра** (1645–1696), **Д. Віко** (1668–1744), **Ш. Монтеск'є** (1689–1755), **Ф. Вольтера** (1694–1778), **Д. Дідро** (1713–1784), **К. Гельвеція** (1715–1771), **А. Сміта** (1723–1790), **П. Лакло**

(1741–1803), **Й. Гердера** (1744–1803), **К. Сен-Сімона** (1768–1825) та багатьох інших мислителів минулого.

Знайомство з творчою спадщиною цих авторів (будь то «Небезпечні зв'язки» П. Лакло чи «Думки» Б. Паскаля, «Максіми» Ф. де Ларошфуко чи «Характери» Ж. де Лабрюйєра, «Листи про сліпих у повчання зрячим» Д. Дідро чи «Філософські думки» Ф. Вольтера) збагачує сучасних дослідників знанням про сутність та рушійні сили людських стосунків, міжособистісного спілкування, суспільного розвитку в цілому.

Отже, корені соціологічної науки сягають часів античності. Значне приращення наукове знання про суспільство отримало також у період пізнього середньовіччя. Проте, за думкою вчених, які займаються історією соціології, найвагомійший внесок у протосоціологію зробила блискуча плеяда французьких філософів-просвітителів. Саме їх стараннями було створене міцне теоретичне підґрунтя соціології як самостійної науки, історія якої починається з творчості Огюста Конта. Окремі періоди історичного розвитку соціологічної системи знань будуть схарактеризовані нами нижче, після того, як ми більш докладно проаналізуємо теоретичні, історичні та соціокультурні передумови її виникнення.

*Говорячи про історичні, соціокультурні та теоретичні передумови виникнення соціології як самостійної науки, перш за все підкреслимо, що поява соціології як окремої галузі людського знання – це наслідок не лише поступу самої науки, логіки її внутрішнього розвитку, але й кардинальних зрушень у суспільному житті, перш за все пов'язаних з так званою промисловою революцією у Європі, яка призвела до бурхливого розвитку таких процесів, як *індустріалізація, урбанізація, секуляризація* тощо.*

Серед найважливіших **історичних чинників**, під впливом яких виникла соціологія, зазвичай називають Велику французьку революцію 1789 року. Вона була водночас і результатом, і каталізатором подальших радикальних політичних, економічних та інтелектуальних змін у суспільстві. Саме у післяреволюційній Франції з'являються паростки громадянського

суспільства, зароджується новий соціальний порядок, одержують певне розповсюдження демократичні зрушення, актуалізуються такі соціокультурні феномени, як суспільна свідомість, громадські настрої, громадська думка тощо. Як наслідок, з'являється потреба у науковому осмисленні цих та багатьох інших феноменів, що з'явилися завдяки докорінній трансформації соціального буття. Таким чином, поява соціології була відповіддю на «виклики» часу, на «соціальний запит», це своєрідна саморефлексія суспільства, яке намагається пізнати себе.

Як уже підкреслювалось, *теоретичні джерела становлення соціології як окремої галузі наукового знання* складають численні соціологічні спостереження філософських та громадсько-політичних вчень мислителів минулого, тобто різноманітні протосоціологічні теорії. До імен, зазначених нами, можна було б додати ще не один десяток. Але, як вважають фахівці з історії соціології, серед перелічених вище філософів, економістів, письменників, громадських діячів чи не найважливішу роль у становленні соціологічної науки відіграли концепції **Ш. Монтеск'є** та **К. Сен-Сімона**. Зазвичай саме їх наукові пошуки визначають як теоретичні передумови виникнення соціології як самостійної науки.

Соціальний філософ, історик та правознавець **Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755)** був відомим діячем Просвітництва. Головною темою соціально-філософської теорії Ш. Монтеск'є була проблема політичного деспотизму. Він стверджував, що будь-яке суспільство, засноване на тотальному насильстві чи деспотизмі, не може залишатися життєздатним тривалий час. Найбільш вагомими соціологічними спостереженнями Ш. Монтеск'є представлені у його праці «Про дух законів» (1748), де зазначається, що, наслідуючи англійський досвід парламентського правління, можна запобігти абсолютизму через інституційний поділ законодавчої, виконавчої та судової функцій держави. На думку Ш. Монтеск'є, це найважливіший принцип поділу влади, який відвертає абсолютну владу. Названа вище робота Ш. Монтеск'є є чи не першим досвідом *порівняльної соціології* соціальних інститутів, який свідчить про взаємозв'язок релігії, освіти, управління і географії. Соціологічна традиція, заснована Ш. Монтеск'є, була досить авторитетною

не лише у XVIII, але й у XIX сторіччі та спричинила великий вплив на наукові погляди Е. Дюркгейма та А. де Токвіля.

Головні праці Ш. Монтеск'є: «Персидські листи» (1721), «Роздуми про причини величчя та падіння римлян» (1734), «Про дух законів» (1748).

Клод Анрі де Сен-Сімон (1760–1825) – французький філософ, один із засновників концепції «утопічного соціалізму». Ідеї К. Сен-Сімона справили велике враження та були засвоєні О. Контом, який з 1816 до 1824 року був його особистим секретарем.

К. Сен-Сімон одним із перших висловив точки зору щодо примату методів природничих наук у пізнанні суспільного життя. Виходячи з цього, він розробив концепцію «соціальної фізіології», у якій поєднав раціоналістичні погляди з історизмом у тлумаченні суспільних явищ. К. Сен-Сімон вважав, що розвиток суспільства перш за все обумовлений зміною пануючих у ньому філософсько-релігійних та наукових ідей. На його думку, визначальну роль в історії відіграє індустрія, яку він розумів як сукупність різних видів економічної діяльності людей. Такого ж значення він надавав відповідним індустрії формам власності та класам. Свої ідеї та пануючі теорії власності будь-яка суспільна система розвиває поступово і до кінця. Після цього «органічна», творча епоха змінюється на «критичну», руйнівничу епоху, яка веде до побудови більш ефективного суспільного ладу. Таким чином, у соціологічній концепції К. Сен-Сімона зроблено перший крок до аналізу соціальних явищ як різних боків закономірного розвитку цілісного організму-суспільства. Розуміння всесвітньої історії пов'язано у К. Сен-Сімона з думкою про прогрес як *поступовий* рух людства від нижчих суспільних форм до вищих відповідно зі стадіями розвитку мислення: релігійною, метафізичною та позитивною (науковою). К. Сен-Сімон стверджував, що побудова нового суспільства, якості якого задовольняли б переважну більшість населення, перш за все залежить від інтенсивного розвитку промисловості та сільського господарства, виробничих сил суспільства та викорінювання в ньому паразитизму. Головними рисами «промислової системи» К. Сен-Сімон вважав перетворення суспільства у всезагальну асоціацію людей, введення обов'язкової для всіх виробничої праці, надання однакових можливостей щодо застосування своїх здібностей, введення розподілу за «здібностями», перетворення державної влади у знаряддя організації промисловості,

поступове утвердження всесвітньої асоціації народів та всезагального миру при стиранні національних кордонів.

Концепція К. Сен-Сімона (через О. Конта та безпосередньо) мала великий вплив на розвиток соціологічної думки у Франції, Німеччині, Італії, Росії та інших країнах.

Головні праці К. Сен-Сімона: «Нарис науки про людину» (1813), «Праця про всесвітнє тяжіння» (1813), «Про промислову систему» (1821), «Катехізіс промисловців» (1823–1824), «Нове християнство» (1825).

Таким чином, отримання соціологією статусу самостійної науки було підготовлено досягненнями філософської думки, а також всіх наук про природу і людину, які одержали особливо помітний розвиток у XVI–XVIII сторіччях та забезпечили осягнення людським розумом підвалин фізичного світу та місця людини у ньому. Могутніми чинниками наукового оформлення соціологічного знання були, як уже підкреслювалось, докорінні зміни суспільної свідомості на початку XIX сторіччя. Без усього цього соціологія як самостійна наука була б не лише незатребуваною, але й взагалі неможливою.

Отже, хоча соціологічна думка така ж давня, як і людське співтовариство, виникнення окремої галузі наукового знання про суспільство – соціології – стало можливо лише за певних історичних, соціокультурних та теоретичних передумов, які були викладені вище.

Як зазначала відома українська дослідниця І. Попова, *«переплетення усіх цих чинників, їх неповторне поєднання й міра життєздатності зумовили логіку розвитку соціології, появу аналогічних ідей і теорій на різному національному ґрунті, поширення ... за різних історичних умов схожої інтелектуальної проблематики, типових культурних діалогів».*

Звернення до аналізу різних підходів до розвитку світової та вітчизняної соціології як самостійної науки переконує дослідників у тому, що важливим фактором її становлення та успішного функціонування є «відкритість» суспільства, його демократичність. Можна абсолютно категорично стверджувати, що в умовах тоталітарних суспільств соціологія

не може розвиватися і взагалі існувати (яскравий приклад тому – історія радянської соціології).

Сьогодні, коли людство переживає перехід до так званого *інформаційного* суспільства, до найважливіших чинників розвитку соціології необхідно віднести готовність та спроможність того чи іншого соціуму, насамперед його правлячої еліти, не тільки усвідомлювати потребу, але й спонукати дослідників до об'єктивного наукового (соціологічного) аналізу реальних соціальних процесів.

Продовжуючи наш історико-соціологічний екскурс, розглянемо основні етапи розвитку соціологічної науки. Для цього звернемося до періодизації соціології, яку запропонував відомий західний соціолог М. Елброу.

Періодизація розвитку соціологічної науки має велике значення не лише в історико-соціологічному контексті, але й для кращого розуміння проблеми трансформації предмета цієї науки. Існує декілька спроб такої періодизації. Однією з найбільш вдалих, на наш погляд, є періодизація розвитку соціології, запропонована британським соціологом Мартіном Елброу, який виокремлює **п'ять етапів** функціонування соціології як самостійної галузі наукового знання.

Перший етап отримав у М. Елброу назву «**універсалізм**». Це так звана класична стадія розвитку соціології, суттєвою рисою якої є спроба зрозуміти процеси суспільного життя та соціальних змін як всезагальні, позачасові та аналогічні універсальним закономірностям, які існують у природі. Так, О. Конт будував своє позитивне соціологічне знання про суспільство за аналогією пізнання природничих (фізичних, хімічних, біологічних тощо) процесів. Це обумовило його розуміння соціології як соціальної фізики та розподіл її предметної області на *соціальну статистику* та *соціальну динаміку*. Ще один видатний представник першого етапу розвитку соціології – англійський учений Герберт Спенсер – вважав, що соціальні процеси

розвиваються за аналогією з еволюцією живої природи, а суспільство – за аналогією з живим організмом.

Другий етап у розвитку соціології М. Елброу визначає як період становлення **«національних шкіл»**. Саме цьому етапу притаманний найбільш інтенсивний розвиток численних класичних соціологічних теорій. Серед них теорія **М. Вебера**, в якій акцент робиться на раціоналізмі, що притаманний *німецькій* культурі; соціологічна концепція засновника *французької соціологічної школи* **Е. Дюркгейма**, у фокусі уваги якого були соціокультурні фактори та їх роль у суспільному розвитку. Характерною рисою *американської соціології* цього періоду була домінанта прагматизму. Серед найбільш видатних представників *британської соціологічної школи* цього періоду називають **А. Тойнбі** з його дослідженнями циклічних стадій у розвитку світової цивілізації. Головними персоналіями італійської соціології зазвичай називають **Б. Кроче** та **В. Парето**, російської соціологічної школи – **М. Михайловського, М. Ковалевського та П. Сорокіна**.

М. Елброу підкреслює, що другій фазі притаманний свого роду **«концептуальний імперіалізм»**, тобто боротьба за панування певної соціологічної парадигми та негативне ставлення, нетерпимість до концепцій інших напрямків соціологічного знання.

Третій етап функціонування соціології, за думкою М. Елброу, починається у період розвитку політико-ідеологічного протистояння двох систем (капіталізму та соціалізму) після Другої світової війни.

М. Елброу позначає цей етап як період протистояння соціологів двох протилежних напрямків: марксистської соціології та соціології структурно-функціонального аналізу. Безперечними лідерами структурно-функціонального аналізу в цей час були американські соціологи **Т. Парсонс** та **Р. Мертон**. Вони продовжили традицію еволюціонізму в соціології, сприйняття суспільства як соціального організму, розвивали ідею його раціональної організації. Критика цього напрямку з боку соціологів-марксистів була пов'язана з недооцінкою представниками структурно-

функціонального аналізу соціальних протиріч як рушійної сили суспільного прогресу, применшення ними ролі соціально-економічних детермінант на користь перебільшення консервативних функцій соціокультурних факторів. М. Елброу називає цей період фазою **інтернаціоналізації** соціології, адже зіткнення теоретико-методологічних напрямків на міжнародному рівні сприяло консолідації соціологів різних країн, які належали до тієї чи іншої соціологічної традиції.

Четвертий етап розвитку соціології М. Елброу пов'язує з появою у 70-ті роки ХХ сторіччя національних соціологічних шкіл у країнах «третього світу». Він назвав цей етап періодом **«індигенізації»** чи **«отуземлення»** соціології, тобто розвитку особливих напрямків соціологічної думки, які враховують культурну специфіку та традиції населення країн, що розвиваються. Саме у цей період соціологи цих країн починають усвідомлювати, що процеси, які відбуваються у їх суспільствах, неможливо зрозуміти та пояснити, якщо дивитися на них «очима Заходу». На цьому ґрунті виникає особливий напрямок у африканській соціології, який спирається на розуміння соціальних процесів в африканських суспільствах у контексті особливих змістів соціальних відношень, які відображаються у африканській усній поезії (А. Аківово, М. Макінде). У деяких країнах Латинської Америки, наприклад у Мексиці, Нікарагуа, Колумбії, отримала велику поширеність так звана соціологія, «що бере участь у дії». Її завданням була не тільки соціологічна просвіта мас, але й залучення учасників соціологічних гуртків, що з'явилися у цих країнах, як до досліджень, так і до активних соціальних дій на користь демократичного переустрою суспільства.

Деякі дослідники вважають, що марксистська соціологія також пережила фазу «індигенізації». Це насамперед стосується таких її різновидів, як марксизм-ленінізм у СРСР, маоцзедунізм у Китаї, вчення Чучхе у Кореї тощо.

Сучасний, **п'ятий**, за М. Елброу, період розвитку світової соціології – це період **«глобалізації»**. Саме таку назву він отримав на XII Міжнародному

соціологічному конгресі (Мадрид, 1990). Глобалізація – це не «національна» і не «інтернаціональна» фаза у розвитку соціологічного знання, хоча є продуктом і того, і того. Глобалізація – це прагнення об'єднати зусилля соціологів усіх шкіл, напрямків, теоретико-методологічних підходів для вирішення актуальних загальнолюдських проблем.

Отже, глобалізація як сучасний етап розвитку світової соціології – це своєрідна відповідь науковців на об'єктивні процеси, що відбуваються сьогодні у людському співтоваристві. Необхідність консолідації, в тому числі соціологів, обумовлена тим, що за сучасних умов, мабуть, немає жодної країни, жодного суспільства, яке було б «самодостатнім». У нове сторіччя наша цивілізація увійшла як взаємопов'язана система і в галузі економіки, і у політичній організації, і у сфері культури, і у сфері глобальних комунікацій. Сьогодні людство опинилося перед спільними для всіх країн загрозами: екологічними проблемами, можливістю ядерної війни, міжнародним тероризмом, епідемічними захворюваннями, СНІДом тощо.

Соціологічна наука не може не реагувати на всі ці проблеми, в свою чергу, вони вимагають від неї нового розуміння соціальної реальності. Отже, сьогодні змінюються об'єкт та предмет дослідження соціологів, виникають нові феномени, що характеризують зміни в образі життя як тих чи інших континентів, країн, народів, людства в цілому, так і окремої сім'ї, яка включається до нового соціального простору безпосередньо (наприклад, через телекомунікації) чи опосередковано.

У відповідь на ці процеси у соціології виникає теорія «міровізації» соціального життя, відбувається «розширення масштабів» розуміння соціального простору до загальносвітового, тобто не обмеженого окремим суспільством (П. Штомпка).

Дещо докладніше творчість основних представників соціологічної науки на кожному з виокремлених М. Елброу етапів її розвитку представлено у додаткових матеріалах до лекції.

Історія виникнення та розвитку вітчизняної соціології містить у собі як драматичні та навіть трагічні сторінки, так і обнадійливі факти, що дозволяють більш-менш оптимістично оцінювати її перспективи.

Коротко розглянемо розвиток соціології у дореволюційній Росії, у СРСР, куди впродовж тривалого часу входила Україна (в цьому контексті ми будемо використовувати поняття «вітчизняна соціологія»), а також становлення та розвиток власне української соціологічної думки.

Аналізуючи історію розвитку вітчизняної соціології, ми в першу чергу розкриємо **історичні, соціокультурні та теоретичні передумови** її виникнення.

Перш за все зазначимо, що, на відміну від Західної Європи, де соціологія отримала потужний поштовх до свого виникнення та розвитку ще наприкінці XVIII сторіччя, де на час її легітимації у творчості О. Конта та Т. Спенсера наслідки промислової революції актуалізувалися у процесах індустріалізації та урбанізації, у царській Росії тільки на початку 60-х років XIX сторіччя з'являються умови, що уможливили появу та розвиток соціології як самостійної науки про суспільство.

Важливою *історичною подією*, яка спричинила серйозні соціально-економічні та соціокультурні зрушення у житті російського суспільства того часу, було *скасування кріпацтва (1861 рік)*. Ця подія була обумовлена зародженням капіталістичних форм господарювання, розвиток яких, безперечно, гальмувало закріпачення селян. Її наслідком, серед іншого, була певна лібералізація суспільних відносин, активізація таких соціокультурних феноменів, як суспільні настрої, громадська думка, суспільна свідомість тощо, що вимагало свого осмислення за допомогою нової для тогочасної Росії науки – соціології. Отже, виникнення вітчизняної соціології було обумовлено необхідністю вирішення практичних завдань російського суспільства, насамперед пов'язаних з динамікою соціально-економічної сфери його життєдіяльності.

Зазвичай відзначають, що російська соціологія на перших етапах свого розвитку мала запозичений характер. Дійсно, її *теоретичними витокami* були концепції суспільства О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та інших західних дослідників. Проте специфічні особливості соціальних процесів тогочасної Росії зумовили унікальність вітчизняної соціології. Так, суто російським явищем, безперечно, було народництво. Видатних представників цього руху **Петра Лаврова (1823–1900)** та **Миколу Михайловського (1842–1904)** звичайно називають першими російськими соціологами. Вони розглядали соціологічну науку як типовий прояв суспільного знання, завданням якого є вираження суспільного ідеалу та мислене конструювання на його підставі образу суспільства. Тобто соціологія (на відміну від природничих наук) повинна вивчати не те, що існує в дійсності, а те, як має бути (ідеальні уявлення про суспільний устрій). Соціологічні теорії народництва торкалися широкого кола проблем: від специфіки суб'єктивного методу соціального пізнання до соціальної етики, відносин особистості та держави (**Михайло Бакунін, Петро Кропоткін**), суспільного, зокрема економічного, прогресу (**Петро Ткачов**).

Серед різноманітних концептуальних розробок російської соціології останньої третини XIX століття чільне місце посідає теорія географічного детермінізму **Льва Мечникова (1838–1888)**, викладенню якої була присвячена його праця «Цивілізація та великі історичні ріки: географічна теорія розвитку сучасного суспільства» (1889). Соціологію російський вчений розглядає як науку, що вивчає явища солідарності; її головне завдання – виявлення критерію прогресу, що дозволить пізнати, чи прогресує те чи інше суспільство.

Аналізуючи фактори соціального розвитку, Л. Мечников особливу увагу приділяє такому чиннику, як географічне середовище. Під останнім він розуміє не природу взагалі, а лише ту її частину, яка залучена до процесу праці та змінюється під її впливом. Головною рушійною силою цивілізації Л. Мечников визначає гідрологічний фактор – моря, ріки, океани. Відповідно

до цього у світовій історії він виокремлює три епохи, або цивілізації: річну, морську та океанічну, або всесвітню.

Сцієнтистське (тобто суто наукове) розуміння соціології як вчення про суспільство та його закони належить відомому російському історичу та соціологу **Миколі Карєєву** (1850–1931).

Суспільство М. Карєєв визначає як «надорганічне середовище» – складну систему психічної та практичної взаємодії особистостей, де виділяються культурні групи та соціальна організація. Остання пов'язана з соціальними формами та інститутами, є продуктом колективної психології та вивчається соціологією. За М. Карєєвим, соціологія вивчає історичне життя аналітично, виключаючи з нього усе випадкове та індивідуальне; вона фіксує нове в житті суспільства, формулює соціальні закони. М. Карєєв вважав суттю історичного прогресу самовизволення особистості від підкореності «неорганічному середовищу» за допомогою критичного мислення.

Безперечно, своєрідною була й історія марксизму в Росії. Можна говорити про щонайменше дві тенденції його розвитку у вітчизняному контексті. Одна з них пов'язана з трансформацією марксистської теорії лєнінізмом та сталінізмом, що стало ідейним підґрунтям внутрішньої та зовнішньої політики радянської влади. Інша – з «російською релігійною філософією», насамперед з такими її представниками, як **Микола Бердяєв, Сергій Булгаков, Олександр Ізгоєв, Петро Струве, Семен Франк, Густав Шпет** та інші, творчість яких сприймається як розвиток «постмарксизму».

Осмилюючи своєрідність суспільства та місце людини в ньому, «релігійні філософи» попервах захоплювались марксизмом, який приваблював їх широтою своїх підходів до соціального розвитку, приналежністю до європейської традиції тощо. Проте згодом ідеї революційного насильства, абсолютизація конфліктів відвернули їх від марксизму.

Творчі пошуки російської соціально-філософської думки кінця XIX – початку XX сторіччя торкалися різноманітних проблем тогочасного

суспільства: розвитку капіталізму; етики господарського життя та праці; прав особистості (їх пріоритету порівняно з правом держави, нації, класу) тощо. Центральне місце серед усіх цих проблем, безперечно, займали проблеми революції, яка оцінювалась перш за все з моральних позицій, а саме з точки зору поваги до людської особистості, її свободи та чеснот.

Таким чином, вітчизняна соціологія мала *специфічні соціально-філософські витоки*, які значною мірою відображали сутність соціальних процесів, в тому числі кардинальні соціально-політичні зрушення, що визрівали в російському суспільстві у перші роки ХХ сторіччя.

Зазначимо, що у дореволюційній Росії переважали немарксистські напрямки соціологічного теоретизування. Ця ситуація зберігалася ще впродовж деякого часу після Жовтневої революції 1917 року (приблизно до 1922 р.).

Величезний внесок у процес інституціоналізації соціології у дореволюційній Росії зробив **Максим Ковалевський (1851–1916)**. Випускник юридичного факультету Харківського імператорського університету М. Ковалевський по праву вважається одним із видатних соціологів, правознавців та істориків, ім'я якого було знане у світі (більш докладно про життя та творчість М. Ковалевського дивись у додаткових матеріалах до лекції).

Імпульс до розвитку, який отримала російська соціологія у десятиріччя, що передувало Жовтневій революції 1917 року, ще певний час (до 1922 року) давав себе взнаки. Велику роль у розбудові вітчизняної соціологічної науки та освіти відігравав у цей період **Питирим Сорокін (1889–1968)** – представник позитивістського напрямку в російській соціології (більш докладно про життя та творчість П. Сорокіна дивись у додаткових матеріалах до лекції).

Драматичною, якщо не сказати трагічною, була доля соціології за радянських часів (за виключенням 80-х років минулого сторіччя, особливо періоду так званої «перебудови»).

Як підкреслювалося вище, після Жовтневої революції 1917 року вітчизняна соціологія протягом ще майже п'яти років розвивалась досить активно. Відкриття факультету соціології у Петербурзькому університеті, видання численних наукових статей, монографій, підручників з соціології, у тому числі згаданого вище двотомника П. Сорокіна «Система соціології», здійснення емпіричних досліджень, дискусії між представниками різних напрямків соціогуманітарного знання, які точилися як на сторінках наукових та публіцистичних видань, так і в університетських аудиторіях, свідчило про те, що процес інституціоналізації вітчизняної соціологічної науки та освіти не тільки продовжувався, але й «набирав обертів». Звичайно, соціологічні студії тих років, враховуючи специфічну традицію критичного аналізу соціальної реальності в межах її соціологічного пізнання, не могли подобатися радянській владі. Проте у перші роки свого існування у влади були більш невідкладні справи, ніж боротьба з соціологією. Їй треба було ствердити себе на одній шостій земної кулі, одержати перемогу у громадянській війні і т.ін.

У 1922 році радянська влада отямилась. Громадянська війна скінчилась, і вона (влада Радянської Росії) розпочала нову війну – з так би мовити інтелектуальною контрреволюцією, тобто з тими представниками вітчизняної інтелігенції, які не переймались комуністичною ідеологією (цю війну радянська влада вела практично всі роки свого існування).

Вище ми вже писали про депортацію інтелігенції з Росії 1922 року. Ця подія, безперечно, справила великий негативний вплив як на розвиток вітчизняного соціогуманітарного знання, в тому числі соціології, так і на стан суспільної думки та громадсько-політичну атмосферу в СРСР протягом декількох наступних десятиліть. За даними різних джерел, було вислано чи то 60, чи то близько 300, чи то навіть близько 1000 кращих представників інтелектуальної еліти Росії, які не поділяли марксистські погляди, а отже, становили загрозу для більшовицької влади. Серед них був і П. Сорокін. Парадоксально, але за цих умов більше всього постраждав саме марксизм,

адже за відсутності опозиційних йому напрямків соціально-політичної думки, творчі дискусії з якими сприяли б розвитку марксизму, він догматизувався, перетворившись на «служницю політики». Як пише І. Попова, *«здійснена акція – це той зовнішній чинник, який у поєднанні з наступними ідеологічними чистками й „проробками”, нарешті „з прямими репресіями” фактично перервав розвиток соціології, як і розвиток практично всіх суміжних дисциплін у Росії»*.

Окрім депортації інтелігенції, 1922 рік ознаменувався ще однією подією, яка суттєво позначилась на розвитку соціологічної науки та освіти в Радянському Союзі. Мається на увазі так звана «пролетаризація» вищої школи. За рішенням уряду до університетів та інших вищих навчальних закладів прийом мав здійснюватися за класовим принципом, тобто вихідцям із дворянства, духовенства, купецтва тощо шлях до вищої освіти був закритий. При цьому це стосувалось не лише тих, хто вступав до ЗВО. Шляхом перереєстрації проводилися «чистки» студентів, які вже навчались у вищій школі. Не обминули такі «чистки» й професорсько-викладацький склад ЗВО. Численні його представники, насамперед ті, хто не поділяв марксистські погляди, займав нейтральні позиції по відношенню до радянської влади, мусили залишити університети. На зміну їм прийшла так звана «червона професура». Оскільки вітчизняна соціологія розвивалася саме в університетах, це не могло не позначитися на соціологічних студіях.

І все ж таки, якщо можна так сказати, за інерцією соціологія в Радянському Союзі живилась аж до кінця 1920-х років. Правда, насамперед це стосувалось емпіричних досліджень, оскільки теоретизування у царині соціології було, так би мовити, недоречним, зайвим, оскільки вже існувала єдина «правильна» теорія суспільства – історичний матеріалізм К. Маркса та Ф. Енгельса. Що стосується емпіричних досліджень, то у 1920-ті роки вони присвячувались таким питанням, як праця та побут пересічних радянських громадян (особлива увага при цьому приділялась проблемам праці та побуту жінок та підлітків); наркоманія та проституція (вивчення цих форм

девіантної (такої, що відхиляється від норми) поведінки почалося ще у дореволюційній Росії); професійний відбір та підготовка кадрів у вищій школі тощо.

Серед досліджень з проблем тогочасної освітньої системи, учнівства та студентства особливу увагу привертає дослідження, що було здійснено у 1922–1923 рр. у Харкові (його результати були представлені у книзі «Життя сучасного українського студентства», яка вийшла у 1924 році). За кількістю проблем, які вивчалися, це дослідження дотепер не має аналогів, оскільки в ньому було зроблено акцент не тільки на питаннях академічної та наукової активності студентів, їх громадського життя, ідеологічних уподобань, ставлення до політичного устрою тощо, але й на таких проблемах, як стан здоров'я та режим харчування студентів, санітарно-гігієнічні умови їх проживання в гуртожитку, стан навчальних аудиторій (зокрема з'ясовувалось, чи вистачає у цих приміщеннях повітря для нормальної життєдіяльності людини) тощо. Знайомство з цим, як і з багатьма іншими дослідженнями, що були здійснені в СРСР у 1920-ті роки, свідчить про те, що їх характер (максимальна наближеність до людини у конкретній ситуації), методи, за допомогою яких вони проводились, аналіз та інтерпретація отриманої інформації відповідали досягненням світової соціологічної науки.

Серед науковців, які працювали у цей час та здійснювали, зокрема, ці дослідження, треба відзначити такого соціолога-марксиста, як Євген Енгель (1887–1942). Розпочавши свою соціологічну діяльність ще до подій жовтня 1917 року, після революції він викладав соціологію у вищих навчальних закладах, працював разом із П. Сорокіним. У 1919 році вийшов його підручник з соціології, в якому вона визначається як наука про суспільну людину, яка відрізняється від усіх інших наук про людину та суспільство. Незважаючи на свої марксистські погляди, Є. Енгель не вважав історичний матеріалізм єдиною теорією суспільства, що претендує на істину. Він розрізняв предмет історичного матеріалізму та предмет соціології, говорячи

про останню як про окрему науку, що за тогочасних умов було не лише новаторською, але й мужньою позицією.

За часів сталінізму розвиток вітчизняної соціології було перервано, вона була проголошена буржуазною наукою, такою, що «лліє воду на млин імперіалізму», а отже, навіть вживання слова «соціологія» було небезпечним. Головна причина заборони соціології в СРСР вбачається в тому, що, на відміну від дозволених владою суспільних наук (історії Комуністичної партії Радянського Союзу, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії, наукового комунізму), вона не займалась міфотворчістю, видаючи бажане за дійсне, а вивчала реальні соціальні процеси, що не влаштовувало можновладців. Яскравим прикладом ставлення радянської влади до соціології є висловлювання заступника міністра вищої та середньої спеціальної освіти СРСР М.І. Мохова, який багато пізніше, у 1970-ті роки, у доповідній записці до Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) підкреслював, що завдяки соціологічним дослідженням інформація про радянське суспільство стає відомою «заходу», що завдає шкоди державі. Таким чином, окрім зазначених вище причин гоніння на соціологію, можна стверджувати, що радянська влада за всіх часів (будь то 1930-ті чи 1970-ті роки) побоювалась соціології, оскільки як справжня наука вона продукує неупереджене знання про суспільство.

Отже, у тридцяті роки минулого сторіччя в умовах переслідування та нещадної боротьби з проявами будь-якого інакомислення радянська соціологія стає репресованою наукою. Її часткова реабілітація відбулася лише у 1956 році, після XX з'їзду КПРС. Розвінчання на цьому з'їзді культу особистості Сталіна призвело до певної демократизації суспільного життя, що позначилося й на стані соціологічної науки в СРСР. Вже у тому ж 1956 році радянські науковці брали участь у Міжнародному соціологічному конгресі. У 1958 році було створено Радянську соціологічну асоціацію (РСА). І хоча це до певної міри було спровоковане «зовнішнім» чинником (без утворення РСА не можна було брати участь у роботі Міжнародної

соціологічної асоціації, що було важливо для ствердження нового іміджу Радянського Союзу), за часів хрущовської «відлиги» у влади виникла гостра «внутрішня» потреба в соціологічній інформації щодо стану громадсько-політичної думки в країні. Партійне керівництво (Центральний комітет КПРС), якому належала вища влада в СРСР, дозволило соціологам проводити дослідження. Проте це не означало визнання за соціологією статусу самостійної науки. Склалася парадоксальна ситуація: соціологічні (емпіричні) дослідження існували, а соціології як наукової системи знань про суспільство не було. Таким знанням, як і раніше, визнавався історичний матеріалізм, саме він вважався єдиною правильною загальносоціологічною теорією.

Відродження радянської соціології відбувалося завдяки активній діяльності з її ствердження таких подвижників соціологічної науки, як В. Ядов, Т. Заславська, А. Здравомислов, Ю. Левада, І. Кон, М. Лапін, Г. Осипов, І. Попова, В. Чорноволенко, В. Волович, О. Якуба та ін. Усі вони були соціологами-мігрантами, тобто прийшли у соціологію з інших наук (історичної, філософської, економічної, правової тощо). Сьогодні їх праці складають «золотий фонд» вітчизняної соціології, а їх імена знані не тільки на батьківщині, а й далеко за її межами. За участі цих та багатьох інших учених за часів «відлиги» в СРСР були здійснені численні соціологічні дослідження, присвячені аналізу характеру та спрямованості тих реальних процесів, які відбувалися тоді в країні. В реалізації цих досліджень, зокрема, брали участь науковці сектору «Нових форм праці й побуту», який було створено 1965 року в Інституті філософії Академії наук СРСР. Пізніше цей сектор було реорганізовано у сектор соціології, на базі якого у 1968 році за спеціальним рішенням ЦК КПРС був створений Інститут конкретних соціологічних досліджень.

Початок 1960-х років у СРСР ознаменувався відкриттям ряду соціологічних лабораторій у Москві, Ленінграді (нині Санкт-Петербург), Новосибірську, Свердловську (нині Єкатеринбург), Харкові. Такі лабораторії

створювали перш за все в університетах та академічних інститутах. Так, у 1963 році при Харківському державному університеті імені О. М. Горького (нині Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна) було відкрито одну з перших в Україні та Радянському Союзі в цілому лабораторію конкретно-соціологічних досліджень (ЛКСД) (докладно про її діяльність, як і про діяльність заснованої професором О. О. Якубою Харківської соціологічної школи, йтиметься далі).

Соціологічні лабораторії відкривалися не тільки у вищих навчальних та академічних установах, а й на промислових підприємствах. Так, соціологічні групи було створено на Ленінградському виробничому об'єднанні «Світлана», Пермському телефонному заводі, Київському заводі «Арсенал», Харківському електромеханічному та Харківському тракторному заводах, Тираспольському швейному об'єднанні та багатьох інших підприємствах. Співробітники цих груп проводили численні дослідження. Рекомендації та пропозиції, сформульовані за результатами цих досліджень, допомагали розв'язувати конкретні соціальні проблеми як самих підприємств, так і галузей народного господарства, до яких вони належали.

У 1960-ті роки радянські соціологи почали активно контактувати зі своїми закордонними колегами. У ці роки до Радянського Союзу приїжджали такі знані західні науковці, як Р. Арон, Ж. Фрідман, Р. Мертон, Т. Парсонс. Водночас до США виїжджали В. Ядов, О. Шкаратан, Ю. Замошкін.

Наприкінці 1960-х – початку 1970-х років у СРСР з'являється низка соціологічних публікацій, в яких були представлені результати емпіричних досліджень; виходять підручники, які по праву вважаються вітчизняною соціологічною класикою цього жанру: «Методологія та техніка статистичної обробки первинної соціологічної інформації» (1968 р.), «Методологія та процедура соціологічних досліджень» А. Здравомислова (1969 р.), «Соціологія для всіх» В. Шляпентоха, «Соціологічне дослідження: методологія, програма, методи» В. Ядова (1972 р.).

У 1974 році було засновано журнал «Соціологічні дослідження» – перше фахове видання з соціології у СРСР. Створення Інституту конкретних соціологічних досліджень (1968 р.), випуск зазначеного вище часопису, проведення досліджень з проблем соціології праці, промислової соціології, соціології молоді, соціології масової інформації тощо, публікація наукових монографій, статей, підручників було свідченням розвитку радянської соціології, початком її інституціоналізації. Проте ідеологічний пресинг, що значно посилювався за часів правління Л. Брежнєва (цей період радянської історії називають «застоем»), загальмував цей процес. Так, у 1972 році було розгромлено Інститут конкретних соціологічних досліджень: більше 60 співробітників цього інституту були звільнені. Згодом деякі з них були вимушені емігрувати. Було закрито багато соціологічних центрів та лабораторій по всьому Радянському Союзу. Для вітчизняної соціології знову почалися важкі часи. І все ж таки, незважаючи на ідеологічний тиск, політизацію діяльності соціологів, обмеження тематики емпіричних досліджень, відсутність соціологічної освіти, повністю зупинити розвиток вітчизняної соціології було неможливо.

У другій половині 1980-х років, коли в СРСР почалася так звана «перебудова», соціологія отримала новий шанс для свого розвитку, який було реалізовано вже після розпаду Радянського Союзу. Більш докладно основні етапи інституціоналізації соціології у світовому та локальному, зокрема українському, контексті будуть висвітлені у наступних модулях навчального курсу «Вступ до соціології та соціальної роботи», а отже, у другій частині цього навчального посібника, яка буде опублікована окремим виданням.

А тепер розглянемо особливості становлення та розвитку української соціології.

Аналізуючи історію розвитку власно української соціологічної думки, зазначимо, що її витоки зазвичай пов'язують з проповідями метрополіта **Іларіона** (помер приблизно у 1055 р.), посланнями **Клима Смолятича**

(помер після 1164 р.) та **Володимира Мономаха** (1053–1125), з працями **Ю. Рогатинця** (помер після 1605 р.), **П. Скарги** (1536–1612), **Х. Філалета** (помер після 1599 р.), **І. Вишенського** (1545/50 – після 1620), **З. Копистенського** (помер у 1627 р.), **Ф. Прокоповича** (1681–1736), **Г. Сковороди** (1722–1794).

Українськими протосоціологами по праву можна також вважати **П. Могилу** (1597–1647), **Т. Федоровича** (помер приблизно у 1639 р.), **Я. Козельського** (1729–1794), **П. Лодія** (1769–1828), **І. Шада** (1758–1834), **М. Костомарова** (1817–1885), **П. Куліша** (1819–1897), **О. Строніна** (1826–1889), **М. Грота** (1852–1899), **М. Зібера** (1844–1888), **С. Подолинського** (1850–1891), **Р. Вовка** (1847–1981), **Ю. Юркевича** (1826–1870), **В. Лесевича** (1837–1905), **Б. Кістяківського** (1837–1905), **І. Франка** (1856–1916), **І. Лучинського** (1845–1918) та багатьох інших соціальних філософів, етнографів, істориків, письменників, громадських діячів. Підкреслимо, що їх твори склали міцний фундамент духовної традиції у розвитку української соціології, а саме акцентування на внутрішньому світі людини, її ціннісній свідомості, тобто на суб'єктивних чинниках суспільно-історичного розвитку українського народу.

Говорячи про становлення української соціології, можна назвати ще багато імен науковців, які зробили значний внесок у її інтелектуальне та інституціональне оформлення. З огляду на те, що історії української соціології присвячено окремий навчальний курс, у межах цього посібника ми не будемо докладно аналізувати їх теоретичні доробки, а звернемось лише до постатей таких видатних вітчизняних соціологів, як **М. Драгоманов** (1841–1895) та **М. Грушевський** (1866–1934). Це зумовлено тим, що саме з їх іменами пов'язують інтелектуальне та інституціональне становлення української соціології, визначаючи дві ключові дати, від яких можна почати відлік її існування: це запровадження терміна «соціологія» в науковий обіг М. Драгомановим у жовтні 1874 р. і заснування Українського соціологічного інституту М. Грушевським у жовтні 1919 р. (більш докладно про життя та

творчість М. Драгоманова та М. Грушевського дивись у додаткових матеріалах до лекції).

Важливу роль у становленні української соціології відіграли **соціологічні студії вітчизняних науковців на еміграції**. Звичайно, перш за все ми маємо на увазі діяльність Українського соціологічного інституту (УСІ), який, як підкреслювалось вище, був заснований 1919 року у Відні М. Грушевським. У роботі Інституту брали участь відомі українські вчені-емігранти **В. Липинський** (1882–1931), **В. Старосольський** (1878–1942) та інші. Наукова та культурно-просвітницька діяльність Українського інституту знайшла своє відображення у 13 книгах, підготовлених та опублікованих його співробітниками, в яких, зокрема, висвітлювались різноманітні аспекти життя українського народу в минулому та сучасності.

У 1924 році (після повернення М. Грушевського в Україну) УСІ було перенесено із Відня до Праги, де за ініціативи голови Українського громадського комітету **М. Шаповала** (1882–1932) у 1923 році було створено **Українське соціологічне товариство (УСТ)**, а у 1924 році – **Український інститут громадознавства (УІГ)**. Протягом 1925–1927 рр. співробітниками УІГ видавався часопис «Суспільство», були опубліковані численні монографічні праці, серед яких такі роботи М. Шаповала, як «Соціологія українського відродження», «Соціографія України», «Соціологія України», а також «Загальна соціологія», яка вважається першим українським підручником із соціології.

До Праги було перенесено і створений у 1921 році у Відні **Український вільний університет**. 1922 року в Чехословацькій республіці (ЧСР) (у Подєбрадах) було відкрито **Українську господарську академію**, де була створена кафедра соціології. Окрім того, кафедра соціології існувала у Вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, заснованому у Празі у 1923 році. Активний розвиток української соціології у Чехословаччині можна також пояснити підтримкою слов'янських наукових студій тодішнім Президентом ЧСР Т. Масариком.

Головною проблематикою та провідною метою української соціології на еміграції було сприяння національно-визвольному рухові та створення соціологічної концепції нації. Особливо вагомий внесок у розвиток такої концепції зробили **В. Старосольський** (1878–1942), **О. Бочковський** (1884–1939) та **В. Липинський** (1882–1931). Так, головною ідеєю наукової творчості В. Липинського була ідея створення незалежної української держави. На думку вченого, розбудова незалежної держави можлива лише за умов існування соціальних верств, класів, зацікавлених у цьому. В Україні таким класом, на думку В. Липинського, є хлібороби, яких він вважав «органічним» класом. Саме їм адресована головна праця ученого «Листи до братів-хліборобів» (1926).

Окрім існування «органічного» класу (хліборобів), створення незалежної держави В. Липинський пов'язує з діяльністю національної еліти та поширенням певного типу особистості – «*войовника-продуцента*», тобто людини, яка має однакову здатність як до творчої, так і до військової справи. Для В. Липинського цей тип особистості втілювався в особі гетьмана.

Після Другої світової війни українська соціологія на еміграції не мала помітних здобутків, у всякому разі відомих нам.

Натомість українська радянська соціологія цього періоду (особливо після 1956 року, коли було засуджено культ особистості Сталіна) отримала, як зазначалось вище, певні позитивні шанси для свого розвитку. На початку 1960 рр. відділ атеїзму Інституту філософії АН УРСР здійснив соціологічні дослідження в Західній Україні. Їх результати не були оприлюднені, проте деякі з них було представлено в збірнику за редакцією Л. Сохань «Соціологія на Україні» (1968).

У 1968 році в **Інституті філософії АН УРСР** було відкрито **відділ соціології**, а у 1969 році вийшов з друку збірник «**Філософія і соціологія**».

У 1960-ті роки в деяких українських ЗВО (зокрема в Харківському університеті) та на промислових підприємствах (зокрема на Харківському

тракторному та Харківському електромеханічному заводах) створюються соціологічні підрозділи: лабораторії, групи, центри.

Пізніше, наприкінці 1970-х – початку 1980-х років, відкриваються кафедри та відділення соціології у Харківському, Київському, Львівському, Одеському, Дніпропетровському університетах. У 1990 році на базі відділу соціології Інституту філософії АН УРСР було створено **Інститут соціології АН України** (зараз **Інститут соціології НАНУ**); у деяких вищих навчальних закладах відкриваються соціологічні факультети та відділення; утворюються спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата та доктора соціологічних наук, виходить журнал «Філософська і соціологічна думка», тобто починається інтенсивний процес інституціоналізації соціологічної науки та освіти в Україні.

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЇ

Почнемо із засновника соціології **Огюста Конта**, творчість якого належить до **першого етапу розвитку соціології**.

Огюст Конт (1798–1858) – французький філософ та соціолог, один із засновників позитивізму у соціології. О. Конт вважав, що соціологія як наукова дисципліна повинна будуватися за аналогією з природничими науками та базуватися на *позитивному* (здобутому за допомогою наукових методів – спостереження, експерименту тощо) знанні про суспільство. Згідно із позитивістським підходом, 1) соціальні явища такі ж самі, що і явища природи; 2) методи аналізу, які застосовуються у природничих науках, можуть бути використані і в соціології; 3) задача останньої полягає у розробці системи у вищій мірі узагальнених, емпірично обґрунтованих теоретичних положень, які повинні стати основою для прогнозування соціальних процесів.

Визнаючи суспільство частиною органічної природи, О. Конт доходить висновку щодо закономірностей суспільного розвитку. Суспільство, за його думкою, розвивається за тими ж законами, що й природа. Саме тому О. Конта вважають одним із засновників еволюційно-органістичної теорії.

У своєму розумінні закономірностей розвитку суспільства О. Конт виходив із сформульованого ним закону трьох стадій розвитку людського знання. За О. Контом, наше знання послідовно проходить такі стадії: 1) теологічне або фіктивне знання; 2) метафізичне або абстрактне знання; 3) наукове або позитивне знання.

За О. Контом, нова наука «соціологія» повинна бути позитивною наукою, тобто вона має розглядати всі соціальні явища як феномени, що розвиваються за тими же незмінними законами, що й природні явища. Розробляючи класифікацію наук, О. Конт визначив соціологію як науку, що узагальнює знання про світ, здобуті іншими науками. Тому саме соціологією він завершує свою піраміду наук, підкреслюючи її значення у відкритті універсальних законів розвитку суспільства.

Методами соціологічного аналізу О. Конт назвав такі, як *спостереження, експеримент, порівняння та історичний метод*. За допомогою цих методів соціологи повинні досліджувати суспільство, яке, згідно з О. Контом, є вищою реальністю (на відміну від індивіда, який, вважав французький учений, є абстракцією). Під суспільством О. Конт розумів усе людство або якусь його частину, пов'язану *консенсусом* (взаємною згодою).

Соціологічне вчення О. Конта складається із двох частин – *соціальної статистики*, яка описує закони існування суспільства, та *соціальної динаміки*, яка описує закони та схеми суспільної трансформації. Надаючи великого значення соціології, О. Конт підкреслював її перетворюючу роль у суспільстві та вважав цю роль такою ж важливою, як і роль релігії. На його думку, соціологія повинна призвести до революції в умах людей, що й сприятиме прогресивному розвитку суспільства.

Головні праці Огюста Конта: «Курс позитивної філософії» (у 6-ти тт.) (1830–1842), «Система позитивної політики» (у 4-х тт.) (1851–1854).

Другою батьківщиною соціології звичайно називають Англію. Саме у цій країні контівський позитивізм у дослідженні суспільства знайшов широку підтримку та розвиток. Перш за все це стосується творчості видатного англійського дослідника **Герберта Спенсера**.

Герберт Спенсер (1820–1903) – засновник органічного напрямку в соціології. Згідно з органічною теорією, суспільство розглядається як єдина

система взаємодії природничих, у першу чергу біологічних, та соціальних факторів; усі сфери суспільного життя органічно пов'язані між собою та не можуть функціонувати поза зв'язку.

Г. Спенсер розглядав суспільство як організм, який розвивається за тими ж законами, що й природа (перш за все за біологічними законами). Головним для Г. Спенсера було вивчення структурних елементів суспільства (освіти, держави, права тощо), їх функцій та взаємозв'язку. Дослідженням структури суспільства та функцій її частин, які Г. Спенсер порівнює з частинами організму, він заклав основи структурно-функціонального напрямку в соціології.

Центральним поняттям соціології Г. Спенсера є поняття *еволюції*. *Соціальну еволюцію* він визначав як прогресивний розвиток суспільства на шляху його ускладнення і удосконалення діяльності соціальних інститутів, перш за все політичних. Об'єктивну обумовленість соціальної еволюції Г. Спенсер пояснював потребами людей. При цьому він підкреслював, що у процесі соціальної еволюції збільшується значення колективної діяльності людей. Важливим виміром соціального прогресу, за Г. Спенсером, є перехід від суспільства, в якому особистість цілком підкорена соціальному порядку, до такого стану, коли «соціальний організм» служить індивідам, які його складають.

Суспільство, як вважав Г. Спенсер, розвивається від порівняно простого стану, коли всі його частини взаємозамінні, до складної структури. В складному суспільстві одну частину (тобто інститут) не можна замінити на іншу. Усі частини повинні функціонувати на благо цілого; в протилежному випадку суспільство розвалюється. За Г. Спенсером, такий взаємозв'язок є основою соціальної інтеграції.

Головні праці Г. Спенсера: «Основи соціології» (1876–1896), «Соціологія як предмет вивчення» (1903).

Серед фундаторів соціологічної науки особливе місце належить **Карлу Марксу (1818–1883)**. Хоча сам учений ніколи не називав себе соціологом, його теоретичні надбання справили великий вплив на розвиток світової соціологічної думки як за часів життя К. Маркса, так і після його смерті.

Соціальна теорія, з точки зору К. Маркса, повинна базуватися на *«життєвій реальності людських індивідів»*, які борються за своє існування.

Щоб вижити, люди мусять виробляти засоби існування, взаємодіяти у цьому виробництві. Це, за К. Марксом, первинно. Свідомість же – це результат соціальної співпраці. Отже, вважав учений, мораль, релігія, політичні погляди тощо є вторинним по відношенню до соціального буття, перш за все до економічної сфери. Люди продукують ідеї, норми, цінності, спираючись на ту соціальну структуру, в якій вони живуть. Змінюються конкретні обставини і середовище – змінюється і свідомість людей. Проте К. Маркс вважав, що людський розум не є пасивним продуктом соціальних обставин, він активний у відображенні та зміні матеріального світу.

Втілюючи *матеріалістичні принципи у пізнання соціальної реальності*, К. Маркс органічно поєднав їх з *діалектичним методом*. У фокусі його діалектики – відношення людей, соціальних спільнот та загальної структури, соціального середовища, яке вони створюють. Структури є полем самореалізації особистості, проте водночас вони зумовлюють, визначають цю самореалізацію. Увага до обох аспектів – соціальної дії та структури, на думку багатьох дослідників К. Маркса, є сильною стороною його соціології.

Отже, основу підходу К. Маркса до аналізу суспільних процесів становить матеріалістичне розуміння історії, за яким головним її детермінантом є *економічний* розвиток. За К. Марксом, характер суспільних відносин визначає *спосіб виробництва* матеріального життя як певна єдність продуктивних сил та виробничих відносин. У боротьбі за існування люди створюють специфічні форми соціальної організації, відповідні способів виробництва, який склався у даному суспільстві. Для визначення певного ступеня історичного розвитку, типу суспільства в його цілісності та специфічній конкретності, особливостей суспільної організації цього типу та притаманного йому способу виробництва К. Маркс вводить поняття *«суспільно-економічної формації»*. Кожна суспільно-економічна формація складається із *базису*, що утворюється сукупністю продуктивних сил та виробничих відносин, та *надбудови*, до якої К. Маркс відносить усі суспільні інститути й способи мислення, ідеологію, релігійні уявлення тощо. При цьому надбудова походить від базису, який є основою суспільно-економічної формації.

Рушійною силою історії К. Маркс вважав розвиток продуктивних сил як найбільш динамічного елементу виробництва. Саме цей динамізм

зумовлює суперечливий характер взаємодії між продуктивними силами та консервативними виробничими відносинами. Вирішення цього протиріччя здійснюється революційним шляхом, у результаті чого на зміну старим виробничим відносинам, які гальмують розвиток продуктивних сил, приходять нові, прогресивні відносини, тобто утворюється новий спосіб виробництва, а отже, нова суспільно-економічна формація. Суперечності між продуктивними силами та виробничими відносинами уособлюються у суперечностях між існуючими соціальними *класами*.

Теорія класів є наріжною у розумінні К. Марксом історичного розвитку людства. Він вважав, що історія – це не що інше, як історія класової боротьби. Визначаючи поняття «клас», К. Маркс виходить як з його економічного, так і політико-соціологічного тлумачення. Перше відображає певне місце людей в економічній структурі, джерела їх прибутку, належність до групи, що посідає певне місце у суспільному виробництві. Друге (політико-соціологічне) характеризує групи людей щодо місця в історичному процесі, спільної діяльності, способу мислення, психології, способу життя, світогляду, боротьби за свої інтереси. Через ставлення до певної форми власності, специфічної для кожного історичного типу суспільства, класи утворюються певними соціальними відносинами (матеріальними, ідеологічними, політичними тощо).

К. Маркс вважав, що кожне суспільство створює два антагоністичні класи, між якими не вщухає гостра боротьба. Тільки пролетаріат, на думку вченого, подолає класові антагонізми та приведе людство до комунізму – асоціації індивідів, де вільний розвиток кожного буде передумовою вільного розвитку всіх.

В історії соціологічної думки К. Маркса називають одним із засновників *конфліктологічної традиції*, зокрема концепції *класового конфлікту*. Теоретичні положення, сформульовані ним у «Комуністичному маніфесті» та «Капіталі», й сьогодні багато в чому спрямовують соціологічний аналіз соціальних конфліктів.

Попри історичної долі теоретичних передбачень К. Маркса, практичної реалізації його ідей, вчення цього видатного мислителя, його основні наукові гіпотези, дослідницькі моделі, соціологічні узагальнення мають велику аналітичну продуктивність і в сучасних умовах розвитку суспільства.

Основні праці К. Маркса: «Німецька ідеологія» (1845), «Злиденність філософії» (1847), «Маніфест Комуністичної партії» (1848, у співавторстві з Ф. Енгельсом), «Капітал» (1867), «Передмова до критики політичної економії» (1873).

Творчі портрети вчених, які визначають **другий** (за М. Елброу) **етап розвитку соціології**, почнемо з **Еміля Дюркгейма**.

Еміль Дюркгейм (1858–1917) – французький філософ та соціолог, засновник французької соціологічної школи, якого вважають одним із фундаторів сучасної соціології.

У своїй науковій діяльності головну увагу Е. Дюркгейм приділяв вивченню причин порядку та безладу в суспільстві. Він розробив концепцію колективної свідомості як сукупності переконань та думок, що поділяють усі члени даного суспільства. Соціальна інтеграція, за Е. Дюркгеймом, можлива, коли члени суспільства (окремі особистості, соціальні групи) надають важливого значення його нормам та цінностям і керуються ними у своєму житті. Саме тому соціологічний аналіз Е. Дюркгейма називають соціокультурним. До наукового обігу соціологів французький вчений вводить поняття *аномії*, тобто такого стану суспільства, якому притаманні відсутність чіткої системи соціальних норм та цінностей, руйнування єдності культури, внаслідок чого ускладнюється процес міжособистісної взаємодії.

Центральним поняттям соціології Е. Дюркгейм вважав поняття *«соціальний факт»*. Дослідження реальних *соціальних фактів*, які складають систему соціальної дійсності, є, за Е. Дюркгеймом, предметом соціології. При цьому вчений підкреслював, що *«соціальні факти необхідно розглядати як речі»*, тобто визначати їх незалежне від суб'єкта існування та примусову по відношенню до нього силу. За Е. Дюркгеймом, вивчати соціальні факти необхідно так, як досліджують свій предмет природничі (*«позитивні»*) науки.

Значне місце в творчому доробку Е. Дюркгейма посідає аналіз категорії та феноменів соціальної *солідарності*. Е. Дюркгейм розрізняє так звані *механічну* та *органічну* солідарність. Перша притаманна примітивним суспільствам і заснована на нерозвиненості та схожості людей, які повністю підкорені колективній свідомості. *«Я»* у такому суспільстві – це тільки *«Ми»*, а будь-яке відхилення від норм колективної поведінки карається законом.

Розподіл суспільної праці, за Е. Дюркгеймом, породжує органічну солідарність, засновану вже не на подібності, а на різниці між індивідами. Якщо механічна солідарність припускає поглинання індивіда колективом, то органічна солідарність, навпаки, передбачає розвиток особистості. Саме завдяки праці людина усвідомлює свою залежність від суспільства, яка раніше підтримувалася репресивними засобами. Тому перехід від механічної до органічної солідарності Е. Дюркгейм вважав не тільки історичним законом, але й головним критерієм прогресу.

Найважливішим чинником суспільного життя, який забезпечує солідарність тієї чи іншої соціальної групи, Е. Дюркгейм вважав «колективні уявлення» (ідеали, вірування тощо), вбачаючи у них головні компоненти моралі та релігії. Проблема соціальної солідарності знаходиться у центрі уваги такої праці Е. Дюркгейма, як «Самогубство». Саме на цьому соціальному феномені (самогубстві), вважав Е. Дюркгейм, можна перевірити рівень єдності та солідарності суспільства. Базуючись на статистичних даних щодо розповсюдженості самогубств у різних суспільствах і різних групах в межах цих суспільств, Е. Дюркгейм виокремлював три види самогубств: егоїстичні, альтруїстичні та аномічні (тобто обумовлені соціальною дезорганізацією).

Соціологічна спадщина Е. Дюркгейма справила великий вплив на світову, особливо французьку, соціологію. Його концепцію зазвичай розглядають як певний фінал розвитку методології та теорії класичного позитивізму в соціології.

Основні праці Е. Дюркгейма: «Елементи соціології» (1889), «Про розподіл суспільної праці» (1893), «Правила соціологічного методу» (1895), «Самогубство» (1897).

Великий внесок у розвиток соціологічного знання зробив німецької соціолог **Георг Зіммель (1858–1918)** – один із провідних представників *філософії життя* і автор концепції *формальної соціології*.

Трактуючи предмет та завдання соціології, Г. Зіммель підкреслював, що у фокусі уваги соціологічного дослідження повинні бути «чисті» форми *соціації* або соціальної взаємодії. Соціація, за Г. Зіммеlem, – це така форма, завдяки якій індивіди та групи різноманітних інтересів утворюють єдність, де вони реалізують ці інтереси. Отже, об'єктом зіммелівської соціології є соціація (соціальна взаємодія), форми якої первинні щодо суспільства в

цілому. Г. Зіммель вважав, що форми соціації повинні досліджуватися як самодостатні, а не як елементи суспільного цілого. Соціологію, яка вивчає «чисті» форми соціації, вчений називає «чистою» або «формальною». Поряд з «чистою» він виділяє ще дві соціології: «загальну», що розглядається як «соціологічне дослідження історичного життя» в його різноманітних проявах, та «філософську», що вивчає «епістемологічні і метафізичні аспекти соціології». Отже, зіммелівський підхід до аналізу суспільства будується на трьохступеневій пізнавальній моделі (загальна – формальна – філософська соціологія), яка забезпечує єдність філософського, теоретико-соціологічного та конкретно-наукового знання про суспільство.

Основними поняттями формальної соціології Г. Зіммеля є поняття «форма» та поняття «зміст». Співвідношення форми і змісту у контексті соціологічного аналізу, на думку Г. Зіммеля, треба розуміти як протиставлення матеріалу соціальної взаємодії, тобто культурно-історичних витворів людської думки, цілей, прагнень, ідеалів індивідів і таких форм-структур даної взаємодії, які найчастіше повторюються і є характерними для всіх культурно-історичних епох. У межах формальної соціології була запропонована така класифікація соціальних форм (чи форм *соціації*): *соціальні процеси, соціальні типи, моделі розвитку*.

Важливими для подальшого розвитку соціології були ідеї Г. Зіммеля щодо соціальної *диференціації*. У своїй концепції соціальної диференціації він виходить з органічної теорії Г. Спенсера, зокрема з його розуміння соціальності як процесу трансформації суспільства від невизначеної одноманітності до визначеності (диференціації). За Г. Зіммелем, диференціація суспільства супроводжується збагаченням індивідуальності, сприяє процесу становлення особистості. Водночас збільшується й число суперечливих вимог та норм, що пред'являє індивідові кожне із соціальних кіл, до яких він належить. Це приховує в собі небезпеку внутрішнього індивідуального конфлікту.

Головним висновком Г. Зіммеля у концепції соціальної диференціації є його ідея конфлікту, який, на думку вченого, може мати позитивні наслідки для збереження соціального цілого і його складових. За Г. Зіммелем, конфлікт – це «*засіб досягнення своєрідної єдності, навіть якщо вона досягається ціною знищення однієї із сторін, що бере участь у*

конфлікті». Як соціальний процес, підкреслював учений, конфлікт має системний характер, він охоплює все суспільство. На відміну від К. Маркса, який перш за все підкреслював антагоністичний характер конфліктів, їхню деструктивну роль у суспільстві, Г. Зіммель робить акцент на *інтегративних функціях* конфліктів. Таке трактування конфлікту поклало початок одному з напрямків сучасної соціологічної теорії – *конфліктному функціоналізму*.

Значна увага в творчості Г. Зіммеля приділяється питанням культури. Вчений вважав, що ядро сучасної йому культури визначається впливом двох головних факторів – грошей та інтелекту. У цьому контексті, за Г. Зіммелем, історія суспільства має вигляд власне історії наростаючої *інтелектуалізації* (і, як наслідок, *раціоналізації*) соціального життя й поглиблення принципів грошового господарства. В цілому сучасній культурі, вважав Г. Зіммель, притаманне *відокремлення від безпосереднього життя*, що породжується наростаючим поділом праці та спеціалізацією всіх сфер та аспектів життя і культури. *«Конфлікт і трагедія культури»*, на думку німецького соціолога, зумовлюється саме цим.

Соціологічна спадщина Г. Зіммеля, безумовно, актуальна в теоретичному відношенні і може застосовуватись до аналізу багатьох процесів сучасного суспільства.

Основні праці Г. Зіммеля: «Проблеми філософії історії» (1892), «Філософія грошей», (1900), «Соціологія» (1908), «Конфлікт і грошові зв'язки» (1912).

Серед представників німецької соціології **другого етапу**, безперечно, найбільш могутньою є постать **Макса Вебера**.

Макс Вебер (1864–1920) – німецький соціолог, соціальний філософ та історик, засновник *розуміючої соціології* і *теорії соціальної дії*.

Соціологічна концепція М. Вебера належить до так званої гуманістичної соціології, головною особливістю якої є її антипозитивістська спрямованість. Представники цього напрямку не вважають соціальні явища об'єктами, які треба вивчати за допомогою методів природничих наук. Дослідження соціальних явищ, на їх думку, вимагає застосування інших (відмінних від природознавчих) методів пізнання. Суспільство та індивіди, згідно з цим підходом, трактувалися не як «готові» соціальні факти, а як такі,

що постають у процесі соціальної інтеракції (взаємодії). Таким чином, предметом гуманістичної соціології є *соціальна взаємодія*.

За М. Вебером, не будь-яка взаємодія є *соціальною*, а тільки така, в якій індивіди беруть участь *свідомо, осмислено*. Отже, соціальну взаємодію, вважав М. Вебер, треба розглядати у контексті значень і смислів, які вкладають у неї її учасники. Відтак аналіз соціальної взаємодії, на думку вченого, потребує *розуміння* (на відміну від природознавчої процедури *пояснення*, яку застосовували соціологи-позитивісти). Саме тому соціальну теорію М. Вебера називають *розуміючою соціологією*. Її предметом німецький дослідник вважав *соціальну дію*. Важливою складовою теорії соціальної дії М. Вебера є його концепція *ідеальних типів*. Під ідеальним типом німецький соціолог розумів певну ідеальну модель того, що найбільш корисно людині, що об'єктивно відповідає її інтересам. Ідеальні типи М. Вебера визначають сутність оптимальних суспільних станів – стану влади, міжособистісного спілкування, індивідуальної та групової свідомості тощо.

М. Вебер вирізняв чотири типи соціальної дії: *традиційний, афективний, цілераціональний та цінніснараціональний*. *Традиційні* дії здійснюються індивідом завдяки тривалій звичці. *Афективні* базуються на афектах, тобто несвідомих психологічних імпульсах та почуттях. *Цілераціональні* дії притаманні людині, яка чітко уявляє собі мету дії та засоби її досягнення, а також враховує можливу реакцію інших людей на свої дії. Критерієм раціональності є успіх. *Цінніснараціональна* дія здійснюється індивідом завдяки його свідомій вірі у етичну, естетичну або релігійну цінність певної поведінки. Соціологія, на думку німецького дослідника, має вивчати саме цілераціональні та цінніснараціональні дії. М. Вебер виходив з того, що в історичному процесі зростає ступінь раціональності соціальних дій, особливо це стосується, на його думку, економічної сфери суспільства.

В соціології М. Вебера значне місце посідає проблема цінностей, зокрема моральних, політичних, естетичних, релігійних. М. Вебер визначає цінність як *«установку тієї чи іншої історичної епохи»*, як *«властивий епосі напрямок інтересу»*. Така трактовка цінностей має велике значення для реалістичного пояснення свідомості людей, їх соціальної поведінки та

діяльності. Вона відіграла важливу роль у розробленій М. Вебером теорії соціальної дії, про що йшлося вище.

Фахівці у галузі історії соціології вважають М. Вебера найвидатнішим ученим не тільки своєї епохи, адже його ідеї і сьогодні отримують свій подальший розвиток. Універсальна освіченість М. Вебера дозволила йому зробити великий внесок не тільки у розвиток соціології, але й у такі галузі знання, як політична економія, право, філософія, історія, релігієзнавство, синологія, логіка та методологія науки тощо.

Головні праці М. Вебера: «Об'єктивність» (1904), «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905), «Про категорії розуміючої соціології» (1913), «Господарська етика світових релігій» (1913–1919), «Політика як покликання і професія» (1919), «Господарство і суспільство» (1921).

До найвідоміших персоналій **другого** (за М. Елброу) етапу розвитку соціології, безперечно, належить видатний італійський учений **Вільфредо Федеріко Парето (1848–1923)**. В історію соціології він увійшов як представник так званого *психологізму*. Специфічною особливістю його соціологічної концепції є акцент на психологічних, перш за все ірраціональних, аспектах суспільного життя: інстинктах, почуттях, емоціях тощо.

Згідно з В. Парето, соціальна дійсність повинна досліджуватись за зразком точних та природничих наук. Особливого значення він надавав емпіричній обґрунтованості соціологічного знання. Основна праця В. Парето «Трактат із загальної соціології» насичена алгебраїчними й геометричними ілюстраціями, формулами, графіками. Соціологія, вважав В. Парето, не може існувати поза досвідом. Головним методом цієї науки, на його думку, повинен бути логіко-експериментальний метод, який добре зарекомендував себе у природничих галузях знання. Визначальною рисою цього методу є те, що він виходить із фактів зовнішнього світу, а не із суб'єктивних ідей.

Визначаючи роль соціології у суспільстві, В. Парето виходить із ідей «чистої» науки, яка тільки *вивчає* суспільство, а не намагається його *змінити, поліпшити*. З точки зору італійського вченого, *предметом соціології є нелогічні дії* людей, тобто дії, *якими керує* не раціональне знання про факти та зв'язки між ними, а *віра, що заснована на інстинктах та почуттях*. Як вважав учений, у суспільстві домінують саме нелогічні дії.

Водночас, підкреслював В. Парето, суспільство – це не хаос нелогічних дій, не просто їхня сума, а соціальна система, яка постійно прагне рівноваги. Важливими компонентами цієї системи є так звані *резидуї та деривації*. Назви цих компонентів суспільства вчений запозичує з хімії та лінгвістики. В хімії резидуї – це «залишки» або «осади» після фільтрування, випарювання тощо. За В. Парето, резидуї – це фундамент людських почуттів, інстинктів, психологічних станів. Проте він вважав, що їх треба вивчати не як психічні, а як культурні факти. Водночас резидуї створюють фундамент суспільства, його усталену сферу, забезпечують рівновагу в соціальній системі.

Вторинними, похідними від резидуїв, виступають, на думку італійського вченого, *деривації*, тобто ідеологічні доктрини, теорії, уявлення тощо (у лінгвістиці дериваціями позначають похідні слова). Деривації є складовою частиною усіх людських дій (за винятком логічних). Всі вони (міфи, легенди, гасла, соціальні, етичні, теологічні теорії, політичні програми, ідеологічні концепції), особливо ідеологічна сфера, призначені маскувати справжні мотиви людських дій. Хоча деривації похідні від резидуїв, залежні від них, В. Парето вважав, що у соціальному житті не тільки резидуї обумовлюють деривації, а й навпаки.

В цілому паретівська теорія резидуїв та деривацій стверджує незмінну природу людини, яка проявляється в суспільному житті. При цьому суспільне життя, суспільство В. Парето розглядає як соціальну систему. Сталі механізми взаємодії складових елементів цієї системи визначають її стан у кожний конкретний момент часу. Вчений не визнає соціальної еволюції, прогресу суспільства. На його думку, історія людства має *хвилеподібний характер*. Стан, до якого повертається соціальна система після чергових змін, В. Парето називає *станом рівноваги*. Її (соціальну рівновагу) забезпечують такі елементи суспільства, як людські почуття та інтереси. Причому для встановлення рівноваги у суспільстві потрібна не гармонія інтересів та спрямувань людей, а їх суперечливість та боротьба, які зумовлені соціальними розмежуваннями. На думку В. Парето, боротьба є всезагальним законом життя. У цьому контексті італійський вчений особливо увагу приділяє дослідженню *еліти та мас*.

В історії соціальної думки В. Парето називають одним із видатних теоретиків елітизму. Історія суспільства, на його думку, – це історія спадкоємності пануючих еліт. Соціальна динаміка, за В. Парето,

визначається зміною двох типів еліт: «лисиць» та «львів». Перші тяжіють до хитрощів, намагаються керувати масою за допомогою запевнень, пропаганди, різноманітних комбінацій. «Леви» віддають перевагу силі, мають міцну волю, наполегливість, непримиренність.

Чергування, зміна еліт при владі – це, вважає В. Парето, універсальний закон історії. Він відображає *циркуляцію* або *кругообіг еліт* у суспільстві. Одна еліта, коли вичерпує свою енергію, неминуче змінюється іншою. Механізмом, завдяки якому набуває сили, оновлюється та чи інша еліта, є *соціальна мобільність*. Вона стосується не тільки керуючої еліти, але й керованої маси, найбільш обдаровані представники якої у процесі соціальної мобільності «піднімаються вгору», поповнюючи еліту. В той же час представники останньої, деградує, «спускаються долу», в масу. При цьому, чим більше «відкрита еліта», тим міцніше її «здоров'я», тим більше вона здатна втримати своє панування. І навпаки, чим більше вона замкнена, тим сильніші тенденції до її занепаду. Значення революції, на думку італійського соціолога, полягає лише в оновленні пануючої еліти, поновленні необхідних для правління сил і, відтак, соціальної рівноваги.

Основні праці В. Парето: «Економіка і соціологія» (1907), «Трактат всезагальної соціології» (1916), «Перетворення демократії» (1921), «Розум і суспільство» (1936).

Серед представників **третього** (за М. Елброу) **етапу розвитку соціології**, мабуть, важко знайти вченого, який би справив більший вплив на розвиток соціологічної теорії ХХ століття, ніж **Толкотт Парсонс (1902–1979)**. Його ідеї домінували в англomовній соціологічній теорії досить тривалий час: з кінця Другої світової війни до середини 60-х років. Проте і після цього періоду аж до сьогодні вони продовжують досить помітно впливати на соціологічну думку.

Вже з перших своїх праць Т. Парсонс (на противагу пануючому в американській соціології *емпіризму*) стверджував першочергову необхідність розвитку соціологічної теорії. При цьому вчений вважав, що теорія не виникає сама по собі завдяки узагальненню емпіричних даних, більш того, ці дані у певному розумінні самі є похідними від теорії.

Специфіка соціологічної концепції Т. Парсонса полягає в тому, що, по-перше, його теоретична система стосується не тільки соціології, а й усіх

соціальних наук (кожна з них посідає в його теорії особливе місце та певним чином співвідноситься з соціологічною); по-друге, соціологічне теоретизування американського вченого відрізняється високим рівнем абстракції та спрямованістю на створення «загальної соціологічної теорії»; по-третє, наукові пошуки Т. Парсонса були орієнтовані на *синтез* усього цінного, що було накопичено в соціальних науках минулих часів, що спонукало його до нового прочитання соціологічної класики (творів Е. Дюркгейма, М. Вебера, В. Парето та інших).

Свою соціологічну теорію Т. Парсонс будував, виходячи з принципу *«аналітичного реалізму»*. При цьому американський вчений додержувався точки зору, що розробка теорії повинна починатися з понятійного апарату, абстрагованого від емпіричної дійсності, але водночас здатного репрезентувати найістотніші риси «справжнього світу». Отже, побудова соціологічної теорії, за Т. Парсонсом, – це конструювання її з аналітичних елементів, так би мовити «очищених» від конкретної соціальної та історичної форми. Така стратегія розвитку теорії була викладена Т. Парсонсом у його праці «Структура соціальної дії» (1937 р.). В цій та інших роботах Т. Парсонс розглядає соціологію як науку, що спрямована на розробку аналітичної теорії систем *соціальної дії*. За Т. Парсонсом, соціальна дія містить множинність дійових осіб, взаємно орієнтованих на дії одна одної та інтегрованих на ґрунті загальних цінностей. Структуру соціальної дії американський соціолог описує у таких поняттях, як *«дійова особа»* («актор»), *«нормативні принципи орієнтації»*, *«мета»*, *«ситуація»*, *«інша дійова особа»*, *«взаємні орієнтації»*, *«цінності»*.

Важливе місце у соціологічній теорії Т. Парсонса посідає концепція соціальної системи, під якою він розуміє певну диференціацію соціальних ролей та позицій, пов'язаних з ними прав і обов'язків, а також загальних цінностей і норм. Соціальну систему Т. Парсонс вважає складовою частиною більш загальної *системи дії*. При цьому він виділяє ще три складові останньої: *систему культури*, *систему особистості та фізичне оточення*, на яке суспільство повинне орієнтуватися. Виокремлення перелічених систем було здійснено американським ученим за характерними для них функціями. Для свого *існування система дії* повинна задовольняти чотири функціональні вимоги: *здатність до адаптації*, *досягнення мети*, *інтеграції* і *збереження взірця*.

Функцію інтеграції, за Т. Парсонсом, виконує *соціальна система* (завдяки організації соціальних відносин між «акторами» і колективами), *функцію збереження взірця – система культури*, яка створює комплекси символічних значень, здійснює їх структурування, використання, збереження й зміну; *функцію досягнення мети – система особистості* (як агент процесів дії, а звідси – реалізації культурних принципів і вимог); *функцію адаптації* – здатність адаптуватися до вимог фізичного та біологічного оточення.

Відповідаючи на питання про те, як виживають соціальні системи, Т. Парсонс виокремлює механізми, які допомагають інтеграції індивіда до соціальної системи, – це механізми *соціалізації* та *соціального контролю*.

Соціалізація забезпечує інтеріоризацію системою особистості культурних взірців (мови, цінностей, норм, ідей, символів тощо) та засвоєння нею тих чи інших соціальних ролей. Завдяки механізмам *соціального контролю* у соціальних системах зменшуються напруження та відхилення. За Т. Парсонсом, соціалізація та соціальний контроль вирішують інтегративні проблеми соціальних систем. Зосереджуючи увагу на соціальному порядку, рівновазі, цінностях і нормах, які закріплювали соціальні системи, американський соціолог надавав меншого значення аналізу соціальних змін. Тільки в останні роки своєї творчості Т. Парсонс звертається до проблеми *соціальної еволюції*, розглядаючи її в контексті теорії дії та системної теорії. Еволюція, згідно з Т. Парсонсом, виявляється у збільшенні адаптаційної здатності суспільства, що досягається завдяки процесам диференціації та інтеграції. Диференціація обумовлена виникненням у суспільстві нових функцій та відповідних їм нових ролей і груп. У свою чергу, це створює проблеми координації, які вирішуються створенням нових систем цінностей, пристосованих до нових, більш складних відносин.

Т. Парсонс виділяє три етапи еволюції і, відповідно, три типи суспільства: примітивне, перехідне та сучасне. На кожному етапі еволюції, підкреслює вчений, виникають нові проблеми інтеграції між суспільством і культурою. У процесі еволюції, за Т. Парсонсом, підвищується роль та значення культури в збереженні та розвиткові різноманітних інституціональних взірців. Отже, соціальна еволюція, на думку

американського соціолога, – це прогресуюче утвердження культури в соціальному житті людини.

Структурно-функціональна теорія Т. Парсонса, безперечно, й сьогодні допомагає дослідникам у аналізі складних і суперечливих соціальних проблем.

Основні праці Т. Парсонса: «Структура соціальної дії» (1937), «Соціальна система» (1951), «До загальної теорії дії» (1951, у співавторстві з Е. Шиллзом), «Економіка і суспільство» (1956, у співавторстві з Н. Смелзером), «Соціальна структура і особистість» (1964), «Суспільство: еволюційні і порівняльні перспективи» (1966), «Система сучасних суспільств» (1971), «Соціальна система і еволюція теорії дії» (1977), «Теорія дії і людське існування» (1978).

Ще одним видатним представником структурно-функціонального напрямку у соціології **третього** періоду є **Роберт Кінг Мертон** (1910–2003). Учень П. Сорокіна та Т. Парсонса, він вважав, що функціоналізм є основним, якщо не єдиним способом мислення, який може бути застосованим у соціології як самостійній галузі знання.

Головною темою майже всіх робіт Р. Мертона є тема соціальної структури та її впливу на соціальну дію. На відміну від Т. Парсонса, він приділяв значно більше уваги емпіричному вивченню соціальної реальності. Лише після цього, вважав він, необхідно займатися теоретизуванням. Критикуючи Т. Парсонса за абстрактний характер його теорії, Р. Мертон наполягає на необхідності розробки так званих «теорій середнього рівня», які б відігравали роль своєрідного «з'єднувального мосту» між емпіричними дослідженнями та теоретичними абстракціями на зразок концепції його вчителя.

Р. Мертон піддавав критиці положення Р. Парсонса про функціональну єдність соціальної системи та запропонував ввести до наукового обігу поняття «дисфункції», яке відображує негативні наслідки впливу однієї частини системи на іншу, а також демонструє ступінь інтегрованості тієї чи іншої соціальної системи. Крім того, Р. Мертон вводить поняття «явної» та «прихованої» (латентної) функцій.

Проте критика Р. Мертоном попереднього функціонального аналізу не заважає йому поділяти основні положення класиків соціології, в тому числі

Т. Парсонса, щодо, наприклад, сутності суспільства, яке він визначає як специфічний вид об'єктивної реальності.

Соціальні явища він розглядає перш за все як структури, які визначають поведінку людей, обмежують їх раціональний вибір. Доповненням Р. Мертонна до функціонального аналізу парсонівського типу є його розуміння того, що соціальні структури, будучи диференційованими, можуть спричиняти соціальні конфлікти, водночас вони сприяють змінам як елементів структури, та і її самої. Дослідженню дисфункціональних явищ, які виникають внаслідок напруженості і протиріч у соціальній структурі, присвячена робота Р. Мертонна «Соціальна структура і аномія», де він аналізує різні типи поведінкових реакцій на деформації соціальної структури: «конформізм», «інновація», «ритуалізм», «ретритизм», «заколот».

Заслугою Р. Мертонна є розробка основ соціологічного аналізу науки як соціального інституту з притаманними йому ціннісно-нормативними регулятивами: «універсалізмом», «всезагальністю», «безкорисністю» та «організованим скептицизмом».

У 40–60-ті роки минулого сторіччя під керівництвом Р. Мертонна були здійснені численні емпіричні дослідження в галузі соціології науки, соціології засобів масової комунікації, міжособистісних відносин, соціології медицини, соціальної стратифікації, бюрократії, соціології професій тощо.

Основні праці Р. Мертонна: «Соціальна теорія та соціальна структура» (1957, 1968), «Про теоретичну соціологію» (1967), «Соціологія науки» (1973), «Структурний аналіз у соціології» (1975), «Підходи до вивчення соціальної структури» (1975).

Як вже підкреслювалось, **третій** етап розвитку соціології характеризувався жорстким протистоянням *структурного функціоналізму та марксизму*. Принципові положення першого напрямку (структурно-функціонального аналізу) найбільш повною мірою представлені у творчості Т. Парсонса та Р. Мертонна. Основні положення їх теоретичних розробок були викладені нами вище.

Тепер з'ясуємо, які постаті визначали розвиток марксистської соціології в означений період (від закінчення Другої світової війни до 70-х років ХХ сторіччя).

Перш за все зазначимо, що вчення К. Маркса справило величезний вплив на соціальні науки минулого сторіччя. Саме соціологічна теорія К. Маркса протягом цього етапу в історії людства була джерелом численних концептуальних підходів у поясненні суспільних процесів. Одним із таких концептуальних напрямків був розвиток «**критичної теорії**».

Прибічники цієї традиції, виходячи з положень К. Маркса, піддавали критиці різні сторони соціального життя сучасного їм капіталістичного суспільства, перш за все таких його рис, як технократизм, раціоналізм, духовна маніпуляція людиною, дегуманізація суспільного буття тощо. До них належить відомий німецький соціолог та соціальний філософ **Юрген Хабермас** (1929). У 60-ті роки ХХ сторіччя Ю. Хабермас був одним із головних ідеологів західнонімецьких «нових лівих». Головною темою його оригінальної концепції, яку сам Ю. Хабермас називає «теорією комунікативної дії», є проблема активної «політично функціонуючої» громадськості.

Відповідаючи на питання, чи можливо вивести сучасну західноєвропейську «громадськість» із стану глибокої кризи, чи може вона виконувати роль носія структурних змін у «пізньокапіталістичному» суспільстві, Ю. Хабермас звертається до проблематики міжособистісної взаємодії – «інтерації». При цьому особливу увагу він приділяє питанню про відмінність «істинної» комунікації від «помилкової» та фактори, що забезпечують «істинну» комунікацію. У цьому контексті Ю. Хабермас виокремлює три види інтересу, які обумовлюють комунікативну дію: «*технічний*» (пізнавальний) *інтерес*, який притаманний природничим та технічним наукам; «*практичний*» інтерес, сферою якого є міжособистісна інтеграція, де продукуються ідеали та цілі, які визначають загальний напрямок використання та розвитку науки і техніки; нарешті, «*визвольний*» («емансипаційний») інтерес, який відображує прагнення людини до звільнення від всіляких форм «відчуження» і пригнічення, що виникають, за Ю. Хабермасом, у зв'язку з перенесенням технічних засобів і методів на сферу власно людських взаємин.

Ю. Хабермас доходить висновку, що для виявлення соціальних патологій, які існують у вигляді перекручених, помилкових комунікацій, соціолог перш за все повинен дослідити ґенезу та розвиток систем

економічної та політичної дії, які є зовнішніми чинниками «життєвого світу» людини.

Основні праці Ю. Хабермаса: «Структура політично функціонуючої громадськості» (1962), «Пізнання та інтерес» (1968), «До логіки соціальних наук» (1970), «Теорія комунікативної дії» (1981).

Неомарксистських орієнтацій додержувались представники так званої *радикальної соціології*. Серед них такі відомі американські соціологи, як **Ч. Міллс та Е. Гоулднер**.

Американський соціолог і публіцист **Чарльз Райт Міллс (1916–1962)**, як і Ю. Хабермас, був одним із ідеологів руху «нових лівих». Під впливом марксизму він закликав суспільні науки викривати капіталістичний лад. На думку Ч. Міллса, радикально орієнтовані представники соціогуманітарних наук, які відстоюють цінність свободи, творчість та здатні зрозуміти тенденції суспільного розвитку, можуть змінити антидемократичну соціальну структуру США. Особливу роль у цьому процесі він відводив інтелігенції як силі, що здатна протистояти «владній еліті». Ч. Міллс був прибічником ідеї мирного співіснування двох світових систем, гаряче висловлювався проти мілітаризації США.

Основні роботи Ч. Міллса: «Білі комірці» (1951), «Пануюча еліта» (1956), «Соціологічна уява» (1959).

Представник так званої *альтернативної* соціології американський соціолог **Елвін Гоулднер (1920–1980)** у 60–70-ті роки минулого сторіччя під впливом ідей К. Маркса розробив концепцію «*критично-рефлексивної*» соціології. На його думку, капіталістичне суспільство знаходиться у кризовому стані, тому головним завданням соціолога є виявлення за допомогою «критичної рефлексії» причин цієї кризи та пошук шляхів її подолання.

Важливе місце в теоретичній спадщині Е. Гоулднера займає його концепція інтелігенції як нового класу, до основних характеристик якого він відносить володіння *культурним капіталом* (для Е. Гоулднера культура є таким же капіталом, як власність на засоби виробництва або грошова власність) та *культуру критичного дискурсу* (специфічну мовну спільність). Новий клас американський соціолог поділяє на науково-технічну інтелігенцію та інтелектуалів (гуманітарну інтелігенцію). Саме на інтелектуалів Е. Гоулднер покладав надії, пов'язані з майбутнім суспільного

розвитку. У новому класі він вбачав силу, яка здатна здійснити революційний переустрій суспільства.

Основні праці Е. Гоулднера: «Криза західної соціології, яка насувається» (1970), «Діалектика ідеології та технології» (1976), «Майбутнє інтелектуалів і виникнення нового класу» (1979), «Два марксизми» (1980), «Проти фрагментації» (1988).

Прибічниками марксистського підходу до аналізу суспільства були такі дослідники, як французький соціолог, засновник генетичного структуралізму **Люсьєн Гольдман** (1913–1970), французький соціальний філософ **Луї Пьєр Альтюссер**, (1918–1990), англійський соціолог **Томас Бартон Боттомор** (1920–1993) та інші. У своїх роботах вони акцентували увагу на об'єктивній структурі суспільства, точніше, на взаємозв'язку трьох структур: економічної, політичної та ідеологічної, на складній «тотальності» конкретної соціальної формації, якою є капіталістичне суспільство.

Звичайно, марксистської традиції у соціології додержувались радянські соціологи, як і соціологи всіх інших соціалістичних країн.

У 1960–1970-х роках у світі спостерігалось активне відродження інтересу до марксистської теорії, зокрема в країнах «третього світу». Як уже зазначалось, саме з цими країнами М. Елброу пов'язує **четвертий етап розвитку соціології**. Найбільш активно соціологія розвивалась у країнах Латинської Америки, яка є батьківщиною **концепцій залежного розвитку та периферійного капіталізму**. Ця концепція була створена спочатку саме на матеріалах Латинської Америки і лише потім набула поширеності серед інших країн «третього світу». Після початку прогресивних змін у Чилі ця країна перетворилась на інтелектуальний центр Латинської Америки, де знайшли притул прогресивні дослідники з усього континенту (наприклад, бразильські науковці, що змушені були залишити країну після правого перевороту 1964 р., серед яких можна відзначити таких марксистських теоретиків залежності, як **Р. Маріні, Т. Дус Сантуш, Ф. Кардозо, В. Бамбіра, А.Г. Франк та інші**).

Основи зазначених концепцій були закладені видатним латиноамериканським економістом **Раулем Пребішем** (1901–1986), який розробив теорію «периферійного капіталізму». Суть цієї концепції полягає в тому, що периферійні країни, як і країни, що складають центр, є капіталістичними, але їх капіталізм якісно відмінний від капіталізму «центру». Він функціонує і розвивається багато в чому за іншими законами. Саме тому неокласичні економічні теорії зовсім не придатні для його аналізу та розуміння. Специфіка периферійного капіталізму визначає особливий характер всього суспільства.

Основна праця Р. Пребіша: «Периферійний капіталізм: криза та трансформація» (1981).

Дещо пізніше, проте в тих самих умовах 60-х рр., такі дослідники, як Фернандо Енріке **Кардозо** (1931) (Президент Бразилії у 1995–2003 рр.) та **Енцо Фалетто** розробляють концепцію «залежного розвитку», що є прикладом теоретичної адаптації марксистської теорії залежності від неоліберального ідеологічного панування.

Особливість даної концепції полягає в тому, що в ній не розглядається залежність периферійних суспільств і «розвиток нерозвиненості» як необхідна передумова існування імперіалістичної системи. Основний акцент робиться на існуванні «ситуацій залежності» і можливості розвитку за її умов. Історико-структурний метод авторів дає можливість в інтегральному, синтетичному вигляді простежити динаміку економічного і соціально-політичного розвитку Латинської Америки в її конкретному прояві в специфічних ситуаціях окремих країн регіону.

Ф. Кардозо і Е. Фалетто сформулювали концепцію «залежно-асоційованого суспільства» як антитезу концепції «залежного капіталізму». Вони стверджують, що особливих «законів руху» залежної капіталістичної економіки не існує. Досліджувати потрібно специфіку дії загальних законів капіталізму в залежних країнах, а тому за краще говорити не про «категорії», або «теорії» залежності, а про «ситуацію залежності». На відміну від ряду прихильників теорій залежності, які вважали, що залежність виключає економічний прогрес периферійних країн, Ф. Кардозо не вважав залежність та економічний прогрес взаємовиключними явищами.

Основна праця Ф. Кардозо і Е. Фалетто «Залежність і розвиток Латинської Америки. Досвід соціологічної інтерпретації» (1971).

Такі дослідники, як **Т. дус Сантуш** і **Р. Маріні**, пов'язують залежність із природою не лише правлячих класів периферійних країн, але й з їх соціально-класовою структурою як такою. На думку мексиканського соціолога **Теотоніу дус Сантуша** (1936), залежність спричиняла надексплуатацію робочої сили периферійних країн, що зазнавали фактично подвійної експлуатації з боку власних правлячих класів та імперіалістичної системи. Досить схожою була позиція **Руя Мауро Маріні** (1932–1997) – бразильського економіста, соціолога і політолога, який у 1962 році в місті Бразилія (столиці Бразилії) організував вивчення основної праці Карла Маркса «Капітал», що, власне, було основою для розробки теорії залежного розвитку. Йому належить концепція «суперексплуатації» трудящих мас периферії в результаті залежності цих країн від «центру».

Великий внесок у розвиток соціології зробили такі латиноамериканські науковці, як **Пабло Гонсалес Касанова** (1922), який запропонував проект «соціології експлуатації» як необхідного напрямку розвитку критичної соціальної науки; бразильський політолог, соціолог і економіст **Ваніа Бамбірра**, яка в межах «*нової теорії залежного розвитку*», виходячи із марксистських позицій, розвинула типологію форм залежності; колумбійський соціолог **Орландо Борда** (1925–2008), який разом з **Падре Каміло Торресом** (1929–1966) заснував у 1959 р. перший у Латинській Америці факультет соціології в Національному університеті Колумбії.

У другій половині 1960-х років у Мексиці виникла ще одна школа економістів і соціологів, яка розробляла проблеми залежності. Найбільша фігура серед цих учених – **Алонсо Агиляр Монтоверде**. Він створив концепцію *капіталізму суброзвитку*. Проте, говорячи про «модифікації» законів капіталізму в латиноамериканському суспільстві, мексиканський науковець в той же час не приймає ідею особливого периферійно-капіталістичного способу виробництва.

Розробка концепцій залежного розвитку в інших, окрім Латинської Америки, країнах «третього світу» почалася дещо пізніше. Для вчених і практиків Азії та Африки не було потреби доводити існування залежності їхніх країн від центру, адже це вже продемонстрували латиноамериканці, розкривши детально механізми цієї залежності. Тож азіатські та африканські фахівці займалися переважно питанням про те, якими способами позбутися цієї залежності, яку політику потрібно проводити, щоб забезпечити прогрес своїх країн. Так, в Дакарі, що став центром африканської марксистської теорії, **Самір Амін** (1931) – директор організованого під егідою ООН Інституту планування розвитку, став одним із ключових авторів, які пропагували напрацювання латиноамериканських представників марксистської теорії залежності. Одним із таких напрацювань була концепція альтернативного розвитку, яку розробляли індієць **Р. Котхарі**, бангладешець **А. Рахман**, індонезієць **Соеджатмоко**, ланкієць **П. Вігнараджа**, єгиптянин **І.С. Абдулла** і багато інших дослідників, в тому числі із Латинської Америки (**Е. Отейсу**).

Роботи згадуваного вище С. Аміна також часто пов'язують із світ-системним підходом. Проте із дослідниками цього напрямку його поєднувала, скоріше, проблематика капіталістичного розвитку на глобальному рівні, а не методологія, що залишалася близькою саме до марксистської теорії залежності та імперіалізму.

А тепер коротко проаналізуємо творчі доробки деяких представників **п'ятого** (за М. Елброу) етапу розвитку соціології. Одним з найвидатніших представників цього етапу є **П. Бурдьє**.

П'єр Бурдьє (1930–2002) – видатний французький соціолог, у творчості якого яскраво виявились інтегративні тенденції сучасної соціологічної науки. П. Бурдьє прагне синтезувати різноманітні концептуальні ідеї для вирішення традиційних соціологічних дилем, зокрема об'єктивності та суб'єктивності, соціальної структури та соціальної дії.

Свій підхід до аналізу зв'язку між соціальною структурою та тим, як індивіди конструюють соціальну реальність, П. Бурдьє називає

«конструктивістським структуралізмом». На його думку, «ментальні структури визначаються соціальними структурами». Проте активний індивід, за концепцією П. Бурдьє, здатний до «неспрямованого вигадування» і може здійснювати вплив на структури.

Одним із центральних понять теорії П. Бурдьє є поняття «поле», яке французький учений визначає як мережу відносин між об'єктивними подіями соціальних суб'єктів, яка існує незалежно від індивідуальної свідомості та волі. В суспільстві існують декілька полів (економічне, релігійне, політичне, культурне тощо), які мають власну структуру. Поле, вважає П. Бурдьє, виступає ареною змагань індивідів або груп за поліпшення своїх позицій, за досягнення привілейованого місця в соціумі. Крім того, поле – це різновид ринку, де з метою демаркації позицій використовуються різні види капіталів: економічний, культурний, соціальний, символічний. Отже, поле – це соціальний простір, де реалізується опанування соціальними діями певної позиції, її захист або переміщення на верхні щаблі соціальної ієрархії.

Завдяки теорії П. Бурдьє у широкий науковий обіг увійшло таке поняття, як «габітус». Учений визначає його як систему загальних засвоєних індивідом усталених диспозицій, структурованих структур, які одночасно є структурами, що структурують, тобто є принципами, які породжують і організовують практики і уявлення, які об'єктивно пристосовані для досягнення певних результатів, але не передбачають свідомої спрямованості на ці результати і не вимагають особливої майстерності.

Що ж опосередковує взаємини між габітусом та полем? За П. Бурдьє, це практика, в процесі якої продукуються як габітус, так і соціальний світ. При цьому, формуючись завдяки практиці, габітус, у свою чергу, сприяє уніфікації та узагальненню практики. Не детермінуючи дію, він задає принципи, за якими люди роблять вибір, визначають життєві стратегії тощо.

Творчість П. Бурдьє – це своєрідний синтез різних теоретико-методологічних напрямків, інтеграції мікро- та макropідходів у соціології. Таку ж тенденцію можна побачити в творчості таких видатних представників сучасного етапу розвитку соціології, як **Е. Гідденс**, **Н. Луман**, **З. Бауман**, **І. Валлерстайн** та інші.

Основні праці П. Бурдьє: «Нарис теорії практики» (1974), «Відтворення в освіті, суспільстві і культурі» (1977), «Дистанція» (1984), «Поле культурного виробництва» (1993) та ін.

Серед представників **п'ятого** етапу розвитку соціології, який М. Елброу визначив як етап її глобалізації, безперечно, особливе місце посідає **Іммануїл Валлерстайн** (1930). Його концепція глобалізму (**теорія світ-системи**) є спробою інтерпретації суспільного розвитку як розвитку світової системи.

За І. Валлерстайном, існує лише одна реальна соціальна система, яка не є чиеюсь часткою, – це світова система (чи «світ-система»). Ця система має свої кордони, структури, соціальні групи, правила легітимації та об'єднання. Найголовніша риса системи, за думкою вченого, – це її самодостатність та здебільшого внутрішні джерела динаміки її розвитку.

Визначаючи «світ-систему», І. Валлерстайн характеризує її як економічно матеріальну сутність, що має багатокультурний склад, тобто як «світ-економіку». Згідно з І. Валлерстайном, з XVI ст. і дотепер йшов процес формування системи глобальних економічних та політичних зв'язків, заснованих на експансії капіталістичної світової економіки. В останній, згідно з І. Валлерстайном, існують країни **ядра**, **полупериферії**, **периферії** та **зовнішньої арени**. До держав ядра він відносить ті країни, де раніше за інших виникли сучасні види підприємництва та розпочався процес індустріалізації (перш за все це Велика Британія, Нідерланди, Франція, пізніше до них приєдналися країни Північнозахідної Європи, зокрема Німеччина). Саме у цих країнах виникли промисловість, провідні форми сільського господарства, сформувалась централізована влада.

Країни полупериферії (це держави, що знаходяться на півдні Європи, наприклад, Іспанія) пов'язані з країнами ядра відносинами торгівельної залежності, проте їх економіка розвивається вкрай слабо.

Периферія – «зовнішній кордон» світової економіки. За визначенням І. Валлерстайна, ще два століття тому проходив цей кордон по східному краю Європи, там, де зараз знаходиться сучасна Польща. Саме з цих регіонів сільськогосподарська продукція потрапляла безпосередньо до країн ядра.

Значна частина Африки та Азії на той час мала відношення до зовнішньої арени, яка була поза торгівельних зв'язків, що формувались у країнах ядра. Завдяки колоніалізації, зокрема діяльності великих корпорацій, країни Африки та Азії стали причетними до системи світової

економіки. Сьогодні країни третього світу складають периферію світової системи, до ядра якої увійшли та отримали домінуючі позиції Сполучені Штати Америки та Японія. Суспільства другого світу – Радянський Союз та країни Східної Європи з притаманною їм плановою економікою були єдиною великою групою країн, яка певною мірою була за межами світової економіки.

Оскільки країни ядра домінують у світовій системі, вважає І. Валлерстайн, вони в змозі організувати світову торгівлю таким чином, щоб вона відповідала їх інтересам. Отже, країни першого світу набули можливості експлуатувати ресурси країн третього світу у власних цілях. Проте стверджувати, що досягнення індустріальних країн – це результат експлуатації найбідніших країн, було б помилкою. Адже ресурси колоній, на думку багатьох дослідників, грали досить незначну роль в індустріалізації розвинутих країн світу. Більш того, досвід нових індустріальних країн свідчить, що в певних обставинах країни з низьким рівнем розвитку можуть досягти великих успіхів у своєму економічному зростанні.

Теорія І. Валлерстайна, як підкреслює Е. Гідденс, набуває великої значущості не тільки тому, що вона присвячена аналізу глобального дисбалансу, але перш за все тому, що світ у межах цієї теорії розглядається як єдина соціальна система.

Основні праці І. Валлерстайна: «Сучасна світова система» (1974), «Капіталістична світова система» (1979), «Історичний капіталізм» (1983).

Найбільш видатним сучасним соціологом Великої Британії та одним із небагатьох впливових теоретиків світу є **Ентоні Гідденс** (1938).

Великим внеском Е. Гідденса у розвиток соціологічного знання є його **теорія структурації**, яка спрямована на переосмислення дуалізму соціального об'єкта та суб'єкта, відносин між соціальною дією та інститутами, на аналіз взаємодоповненості та єдності об'єктивного та суб'єктивного боку соціальної реальності. Вирішення цієї задачі вимагало синтезу макро- та мікропідходів до аналізу соціальних явищ, сучасної епохи в цілому, що, на думку вченого, сприятиме оновленню соціологічної науки, збагаченню її пізнавальних можливостей.

Основними поняттями теорії структурації Е. Гідденса є поняття «соціальний агент», «соціальна дія», «система», «структура», «структурація».

Соціальний агент, за Е. Гідденсом, – це головний суб'єкт соціальної дії. Звертаючись до цього поняття, вчений підкреслює складну природу дії соціального агента, яку можна зрозуміти за умов аналізу **мотивації** дії (свідомим та несвідомим бажанням, які спонукають агента до дії), **раціоналізації** дії (здатність агента «розуміти», «пояснити» свої власні вчинки та вчинки інших учасників взаємодії), **рефлексивного моніторингу** дії (постійний, безперервний аналіз індивідом своїх власних дій, дій інших людей, а також фізичних та соціальних умов дії).

Виходячи з такого розуміння соціального агента, Е. Гідденс по-новому підходить до концептуалізації **соціальної дії**, яку він розглядає як реальність, що самовідтворюється. Це означає, що соціальна дія не створюється соціальними агентами, а постійно виробляється як нова. Причому це виробництво здійснюється тими ж засобами, якими агенти реалізують й самих себе: *«у своїй діяльності і завдяки цій діяльності агенти відтворюють умови, які роблять її (діяльність) можливою»*.

Система для Е. Гідденса перш за все означає взаємозалежність дій, усталені сукупності дій індивідів та груп як їх соціальні практики.

Під **структурою** англійський учений розуміє набір правил та ресурсів, які мають відношення до трансформації соціальної взаємодії, соціальних практик. **Правила** є водночас і результатом, і умовою дії індивідів. Суб'єкт дії і створює правила, і відтворює правила, які є умовою їх відтворення. **Ресурси** – це засоби (матеріальні чи інші), які діючий агент може застосувати для досягнення своїх цілей у соціальній взаємодії. Структура не тільки примушує, вона водночас створює можливості, вона не тільки ззовні суб'єкта, вона й усередині нього як процес раціоналізації та моніторингу дії.

Якщо структура диктує правила трансформації дії, а система відображає відносно стабільні сукупності дії, то **структурація** має відношення до тих умов, що диктують послідовність та мінливість структур та, отже, соціальних систем.

Таким чином, поняття «структура», «система» і «структурація» відображають три аспекти соціальної дійсності. Структури уособлюють у собі регулярні сукупності відношень, які виробляються та відтворюються суб'єктами дії; системи – відношення між індивідами та колективами, які

відтворюються як регулярні соціальні практики; а структурація – умови, які керують наслідуванням та перетворенням структур.

Основні праці Е. Гідденса: «Центральні проблеми соціальної теорії» (1979), «Конституювання суспільства: основні принципи теорії структурації» (1986), «Соціологія: короткий, але критичний вступ» (1987), «У захист соціології: нариси, пояснення та відповіді» (1997).

Серед персоналій **п'ятого** (за М. Елброу) етапу розвитку соціології чільне місце належить **Нікласу Луману** (1927–1998) – видатному представнику функціонального та системного підходу в соціології, одному із лідерів німецької соціологічної думки останньої третини минулого сторіччя.

За Н. Луманом, соціологія повинна виробляти теоретичні знаряддя, за допомогою яких можливо пізнати реальний соціальний світ. Головною метою дослідника була розробка поняття та теорії суспільства. Застосувавши *системний підхід* до аналізу соціальної дійсності, Н. Луман створює **теорію самореферентних систем**. При цьому під такою системою розуміється те, що може вирізняти себе від зовнішнього середовища та відтворювати цю межу. Таким чином, у фокусі уваги дослідника знаходиться співвідношення «система – оточуючий світ». На думку Н. Лумана, суспільство є яскравим прикладом систем, що самовідтворюються та є самореферентними. Це означає, що суспільство має здатність не тільки самовідтворюватись, але й описувати себе, відтворюючи в цьому опису себе самого.

Згідно з таким тлумаченням, елементами соціальної системи є не люди або їх дії, а комунікації, які, у свою чергу, розкладаються на дії («події» у системі). Поняття «*комунікація*» в цьому контексті також має специфічний зміст. Це не просто передача інформації, це змістовний, самореферентний процес. Комунікації виробляють та відтворюють себе завдяки самим собі. Це обумовлює закритість соціальної системи. Вона відтворює себе за допомогою власних операцій, які не мають ніякого відношення до зовнішнього світу. Саме це є основою фундаментальної характеристики системи самовпізнання.

Соціальна система – це *сукупність комунікацій*, тому просторові кордони відбивають внутрішнє структурування системи, її внутрішню

диференціацію, спрямовану на здолання складності її самої та середовища, що її оточує.

Людина не є частиною суспільства (системи), вона є складовою його оточуючого середовища. Це особливо очевидно в умовах еволюції та диференціації соціальних систем. У минулому пріоритет політики дозволяв суспільству інтерпретувати себе як державу; потім те ж саме сталося з пріоритетом економіки. Сучасне суспільство, за Н. Луманом, – це граничні можливості всеохоплюючої соціальної взаємодії («світове суспільство»).

Системи, що автономізувалися, – «політика», «державна», «наука», «релігія», «право» – самовідтворюються (для визначення цього феномену Н. Луман вводить поняття «**аутопоесис**»). Елементи цих систем співвідносяться виключно один з одним («самореференція»), що робить їх непрозорими та ускладнює взаємоузгодження та «взаємопроникнення».

Внутрішнє спілкування у системах забезпечується «символічно узагальненими засобами комунікації» («влада» в політиці, «істина» в науці, «віра» в релігії, «любов» у сім'ї). Такий стан сучасного суспільства Н. Луман розглядає як необхідний результат еволюції, яка, на його думку, не є необхідною.

Основні праці Н. Лумана: «Соціологічні пояснення» (1970–1984), «Теорія суспільства чи соціальна технологія» (1971), «Структура суспільства і семантика» (1981–1982), «Соціальна система» (1984).

Отже, у творчості згаданих нами та багатьох інших сучасних соціологів, що належать до **п'ятого** (за М. Елброу) етапу розвитку соціологічної науки, знайшли відображення процеси інтеграції різних підходів до наукового аналізу суспільного життя наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., насамперед тенденцій глобалізації, в тому числі економічної інтеграції, розширення світової ринкової системи, гомогенізації культурного середовища, стандартизації смаків, потреб та вчинків людей під впливом засобів масової інформації тощо.

Натомість представники постмодерністської соціологічної думки, які також належать до цього етапу її розвитку, акцентують увагу на протилежних тенденціях сучасного соціального світу: фрагментації та дезінтеграції суспільства, культурній диференціації та автономізації,

плюралізмі життєвих стилів тощо, тобто на ознаках так званого постмодерного суспільства. Наведемо найбільш помітні постаті теоретиків постмодерності. До них, безперечно, належить французький соціолог **Жан Бодрійар** (1928) – один з найбільш радикальних, на думку Дж. Рітцера, теоретиків постмодернізму.

Ж. Бодрійар вважає, що епоха індустріального суспільства скінчилась: зникають традиційні види праці, виробництва, торгівлі, настав кінець політичної економії, лінійного накопичення знань, класичної ери символів. Постмодерному суспільству притаманні нові форми технології, розвиток моделювання, «гіперреальності», різного роду іміджей, що руйнують всі регіональні кордони, відмінності між високою та низькою культурою, ілюзіями та реальністю. Цей процес «постмодернізації», за Ж. Бодрійаром, означає кінець усіх позитивних **точок опори** у суспільстві, положень та висновків, якими користувалась попередня соціальна теорія. Вчений стверджує, що електронні засоби масової комунікації фальсифікують соціальні відносини, які стають симуляціями соціальної реальності. Не виробництво, а саме вони (засоби масової інформації), а також *«кібернетичні моделі та системи управління, комп'ютери, обробка інформації, індустрія розваг і знань та інше»*, на думку Ж. Бодрійара, панують у сучасному суспільстві. Засоби масової інформації вже не дзеркало дійсності, вони – сама дійсність, оскільки стають більш реальними, ніж сама реальність.

Велику увагу у своєму теоретизуванні Ж. Бодрійар приділяє культурі, де, як він вважає, відбувається масова «катастрофічна» революція. Вона проявляється у все більш зростаючій пасивності мас: «байдужість», «апатія», «інертність» – ось що визначає маси, виховані символами засобів масової інформації. Останні примушені задовольняти зростаючий попит мас на речі та видовища. У певному сенсі, підкреслює Ж. Бодрійар, суспільство перетворюється у чорну дірку, якою стають маси, що поглинають *«усі значення, інформацію, комунікацію, повідомлення та інше»*.

Отже, на думку Ж. Бодрійара, «постмодерність» – це *«катастрофа»* модерного суспільства, *«радикальні якісні зміни системи в цілому»*.

Основні праці Ж. Бодрійара: «До критики політичної економії» (1972), «Дзеркало виробництва» (1973), «Спокуса» (1979), «Симуляції» (1981), «Фатальні стратегії» (1983), «Америка» (1986).

Інший представник постмодерністської соціальної теорії **Жан-Франсуа Ліотар** (1924) пов'язує появу «ситуації постмодерності» з розвитком нових форм знання, становленням нових «правил гри» для науки та мистецтва.

Французький соціолог визначає постмодерність як заперечення будь-яких форм узагальнюючого мислення. Важливими для нього є ті види нового знання, що очищують нашу чутливість до відмінностей та посилюють нашу здатність терпляче ставитися до фрагментарного.

Неприйняття загальних соціальних теорій Ж.-Ф. Ліотар пояснює тим, що в їх «уніфікованих схемах» міститься начебто виправдання насильства, ностальгія за тотальністю, єдністю, за подавленням усього різноманітного та специфічного.

Відхиляючи будь-яку макросоціальну теорію, макротеоретизування, Ж.-Ф. Ліотар пропонує аналізувати плюралістичність «мовних ігор», створюючи на цьому тлі міні-теорії. Згідно з його моделлю постмодерністського суспільства, індивіди – це борці, що беруть участь у різних «мовних іграх». Вони досягають консенсусу завдяки правилам, які притаманні цим іграм. За Ж.-Ф. Ліотаром, загальних для всіх «мовних ігор» правил немає і не може бути. Більш того, будь-яка спроба встановити їх, безперечно, шкідлива, оскільки будь-яке домагання щодо створення загальнообов'язкових правил приховує у собі небезпеку політичного насильства і терору.

Основні праці Ж.-Ф. Ліотара: «Феноменологія» (1954), «Стан постмодерну» (1979) та інші.

Одним із блискучих представників соціологічного теоретизування зазначеного періоду був **Мішель Фуко** (1926–1984). Його творчість належить до такого напрямку сучасної соціології, як постструктуралізм. Як і структуралісти (наприклад, **К. Леві-Строс** (1908–2009)), постструктуралісти основну увагу приділяють проблемам мови, розглядаючи останню як єдиний

придатний фундамент для пізнання, а також для дій та існування. Головний акцент при цьому робиться на тексті.

Праці М. Фуко містять чимало цікавих методологічних ідей, які характеризують постструктуралістський підхід до соціальної сфери. М. Фуко займався емпіричними дослідженнями божевілля й «психіатричного притулку», питаннями ув'язнення, вивчав відношення до сексуальності у різних суспільствах та пов'язані з ними проблеми контролю над особистістю.

Він намагався вивчати дискурсивні явища – усні та письмові тексти, прагнув дійти до суті обставин, які зумовлюють можливість дискурсивних форм людської діяльності. Його цікавили головні складові дискурсивної діяльності, яка лягла у підвалини сучасних наук, зокрема наук про людину і суспільство. М. Фуко досліджував, як людина керує собою й собі подібними з допомогою виробництва та нагромадження знань. Історія для М. Фуко – це процес переходу від однієї системи володарювання і примусу до іншої.

У своїй «Історії сексуальності» М. Фуко зосереджується на проблематиці генеалогії влади, роблячи висновок, що контроль над людською сексуальністю, який набуває за сучасних умов дедалі більшого розмаху, є могутнім джерелом влади.

У сучасному західному суспільстві, стверджував М. Фуко, секс став важливішим, ніж душа, таким важливим, як саме життя. Пізнаючи сексуальне, суспільство отримує владу над життям. Визволитись з-під цього тиску намагань влади підкорити наші тіла, наші втіхи і наші знання в усьому їхньому розмаїтті можна, на думку французького дослідника, лише вивільнившись від верховенства сексу.

Концептуальний підхід, ідеї та висновки М. Фуко справили значний вплив на сучасну соціологічну думку, у його працях піднято чимало важливих для соціальної теорії проблем.

Основні праці М. Фуко: «Божевілля й цивілізація» (1961), «Виникнення клініки» (1963), «Археологія знань і дискурс про мову» (1969), «Дисципліна і покарання» (1975), «Історія сексуальності» (1976–1984).

МАКСИМ КОВАЛЕВСЬКИЙ

Соціологічне теоретизування М. Ковалевського зазнало великого впливу ідей О. Конта та Г. Спенсера. Певний вплив на нього справило також безпосереднє знайомство з К. Марксом та його роботами. Марксистські ідеї М. Ковалевський намагався інтерпретувати крізь призму методологічних настанов класичного позитивізму. Своє головне теоретичне завдання він вбачав у подоланні як однобічності певних теорій і концепцій, так і однобічності вузько дисциплінарних підходів до вивчення суспільних явищ, у знаходженні їх *плюралістичного синтезу*. М. Ковалевський вважав, що такий синтез можливий саме в соціології, предметом якої, на його думку, є організація (порядок) та еволюція (прогрес) суспільства. При цьому він підкреслював, що суспільство не можна розглядати з точки зору якоїсь кінцевої засади (економічної, як у К. Маркса, чи світоглядної, як у О. Конта): його (суспільство) треба аналізувати у контексті *«теорії факторів»*. Стверджуючи це, він виходив з того, що фактори, тобто об'єктивні причини того, що відбувається в суспільстві, є рівнозначними, хоча деякі з них у ході соціальної еволюції можуть на певний час займати домінуюче положення.

Велику увагу М. Ковалевський приділяв аналізу *походження* тих чи інших суспільних явищ. Так, *генетичний метод* був застосований ним до аналізу таких соціальних інститутів, як сім'я, власність, держава. Проте головним методом соціології, за М. Ковалевським, є *порівняльно-історичний метод*. Саме цей метод, на думку науковця, дозволяє визначити для різних народів та держав факт виникнення однакових стадій розвитку, а отже, визначити еволюцію форм суспільного життя всього людства.

Центральною ідеєю соціології М. Ковалевського є ідея соціального прогресу, який він розумів як розширення сфер солідарності в суспільстві.

Як зазначали сучасники (друзі, колеги, учні М. Ковалевського), він був не тільки блискучим ученим-теоретиком, надзвичайно ерудованою людиною, але й організатором соціологічної науки та освіти як у Росії, так і за її межами. М. Ковалевський спілкувався з такими знаними у світі соціологами, як Г. Спенсер, К. Маркс, Е. Дюркгейм, Г. Тард та ін. У 1884 році він брав активну участь у роботі I-го Міжнародного інституту соціології.

У 1901 році М. Ковалевський разом із відомим російським соціологом Євгеном Де-Роберті відкрив у Парижі «Російську вищу школу суспільних наук», яка вважається першим в історії світової соціології соціологічним факультетом.

Відкриття «Російської школи» у столиці Франції не було випадковим. Становлення та розвиток російської соціології відзначається не лише переважно запозиченим характером її теоретичних доробків, невизначеністю академічного статусу, але й відсутністю офіційного визнання державою, цензурним гонінням тощо. За таких умов інституціоналізація соціологічної науки та освіти у тогочасній Росії була вкрай проблематичною. «Російська вища школа суспільних наук» проіснувала недовго. Критична налаштованість лекцій, до читання яких М. Ковалевський залучав не тільки таких видатних західних соціологів, як Е. Дюркгейм, але й таких вкрай опозиційних до російської монархії діячів, як перший російський марксист Георгій Плеханов та майбутній вождь світового пролетаріату Володимир Ленін, не залишилась не поміченою царською владою. Російський самодержавець Микола II висунув вимогу: або М. Ковалевський закриває школу, або його позбавлять російського громадянства. Школу довелося закрити.

У 1905 році М. Ковалевський повернувся до Росії, де викладав у Петербурзькому університеті, політехнічному, психоневрологічному інститутах.

Наступні 10 років відзначились помітними досягненнями у справі інституціоналізації російської соціології. Свідомством тому є, зокрема, зростання кількості соціологічних публікацій, пік якого припав на 1906–1910 рр.; викладання соціологічних курсів у Московському, Петербурзькому, Харківському та Варшавському університетах тощо.

У 1907 році М. Ковалевський разом з Є. Де-Роберті заснував та очолив у Петербурзькому психоневрологічному інституті першу в Росії кафедру соціології. Студентом цього інституту з 1909 року був Пилип Сорокін, який у 1912 році став асистентом та секретарем М. Ковалевського, а згодом одним із найвідоміших у світі соціологом.

Після смерті М. Ковалевського у 1916 році П. Сорокін ініціював створення «Соціологічного товариства імені М. М. Ковалевського». Згодом, у 1919 році, на базі цього товариства було відкрито факультет соціології Петроградського університету. У 1920 році кафедру соціології цього університету очолив П. Сорокін.

Основні праці М. Ковалевського: «Общинне землеволодіння. Причини, хід та наслідки його розпаду» (1879), «Сучасний звичай та давній закон» (1886), «Первісне право» (1886), «Закон і звичай на Кавказі» (1890), «Економічне зростання Європи до виникнення капіталістичного господарства» (1898–1903), «Розвиток народного господарства в Західній Європі» (1899), «Походження сучасної демократії» (1895–1899), «Сучасні соціологи» (1905), «Від прямого

народоправства до представницького та від патріархальної монархії до парламентаризму» (1906), «Соціологія» (1910) та ін.

ПИТИРИМ СОРОКІН

Життя та творчість П. Сорокіна поділяються на два періоди – російський та американський. Ось чому у словниках про нього пишуть як про російсько-американського (чи американсько-російського) соціолога. Російський період життя П. Сорокіна відрізнявся не лише систематичними науковими розвідками, що знайшло своє відображення у його статтях, монографіях, підручниках, але й активною політичною діяльністю: він брав участь у роботі Державної думи Росії, Тимчасового уряду, редагував опозиційні до більшовицького уряду есерівські газети. У 1918 році П. Сорокін за свою політичну діяльність був заарештований більшовиками, проте невдовзі опинився на свободі і у 1920 році, як підкреслювалось вище, очолив кафедру соціології Петроградського університету. Того ж року П. Сорокін видає двотомник «Система соціології». У цій роботі він викладав свої головні наукові принципи та бачення соціології. З точки зору дослідника, теоретичну соціологію можна поділити на три розділи: соціальну аналітику (соціальна анатомія і морфологія), соціальну механіку (її об'єкт – соціальні процеси) та соціальну генетику (теорія еволюції суспільного життя). Виходячи з ідей позитивізму та наслідуючи погляди свого учителя – М. Ковалевського, П. Сорокін формулює такі принципи побудови соціології: 1) соціологія може і повинна бути побудована за принципом природничих наук; 2) соціологія повинна відмовитися від будь-якого нормативізму; 3) вона повинна вивчати тільки ті явища, які доступні спостереженню, вимірюванню, перевірці; 4) соціологія має виходити із фактів і відмовитися від будь-якого філософування; 5) соціологія за своєю природою є плюралістичною дисципліною. Оскільки соціологія вивчає взаємодію (духовну та психологічну), її завданням є вияв головних рис цієї взаємодії.

У 1922 році П. Сорокін разом з багатьма іншими представниками російської науки був висланий із радянської Росії, якій виявились непотрібними кращі представники, «цвіт» тогочасної вітчизняної філософії, економічної, соціологічної, правової тощо наук. У США він стає одним із засновників американської соціології, наставником таких видатних науковців, як Т. Парсонс і Р. Мертон.

На американський період творчості П. Сорокіна припадають такі його наукові здобутки, як *теорія соціальної мобільності* (останню він вважає

природним станом суспільства), *концепція соціальної стратифікації* (за П. Сорокіним, соціальна стратифікація – це постійна характеристика будь-якого організованого суспільства; нестратифіковане суспільство з дійсною, реальною рівністю його членів є міфом, вважав учений), *теорія соціокультурної динаміки*, згідно з якою найважливішим фактором такої динаміки є розпад тієї чи іншої домінантної культурної (ціннісної) системи. Як підкреслювалось вище, П. Сорокін стверджував, що соціологічний аналіз – це завжди соціокультурний аналіз; будь-яке суспільне явище, процес тощо соціолог повинен розглядати крізь призму соціокультурної матриці. На думку вченого, соціологія має концентрувати свою увагу на проблемах генези, еволюції, кризи та розпаду домінантних культурних систем. Тільки завдяки аналізу цих проблем і можна відповісти на питання, як, чому і коли відбуваються ті чи інші соціокультурні зміни, що провокує соціальну і культурну динаміку.

В автобіографії, написаній вже наприкінці життя, П. Сорокін підкреслює: *«Хоч би що трапилося у майбутньому, я знаю тепер три речі, які збережу в голові й серці назавжди. Життя, навіть найтяжче, – це кращий скарб у світі. Слідування обов'язку – інший скарб, який робить життя щасливим і дає душі наснагу не зраджувати свої ідеали. Третя річ, яку я пізнав, полягає в тому, що жорстокість, ненависть і несправедливість не можуть і ніколи не зможуть створити нічого вічного ані в інтелектуальному, ані в моральному, ані в матеріальному відношенні».*

Основні праці П. Сорокіна: «Злочин і покарання, подвиг і винагорода» (1913), «Проблема соціальної рівності» (1907), «Система соціології» (1920), «Соціологія революції» (1925), «Соціальна мобільність» (1927), «Сучасні соціологічні теорії» (1928), «Систематична антологія сільської соціології» (1930–1932), «Соціальна та культурна динаміка» (1937–1941), «Суспільство, культура і особистість» (1947), «Вигадки і недоліки сучасної соціології та суміжно-прилеглих наук» (1956) та ін.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

Видатний український історик, соціолог, фольклорист та публіцист **Михайло Драгоманов** у лекції, прочитаній у Київському університеті на початку жовтня 1873 р., окреслив предмет, завдання та структуру соціологічного знання.

Соціологію він визначав як універсальну і точну науку про суспільство, що синтезує всі галузі суспільствознавства. М. Драгоманов поділяв позитивістські погляди щодо соціологічного знання, намагаючись знайти *«такі ж об'єктивно точні початки для пояснення історичних явищ, які вже мають для багатьох життєвих процесів науки природничі»*.

Проте М. Драгоманов був не тільки популяризатором позитивізму. Йому належать оригінальні ідеї, які створили фундамент нової для його часу системи суспільного знання. Критично переосмислюючи позитивістські надбання, М. Драгоманов завжди підкреслював, що будь-яку теорію треба розглядати в історико-соціальному контексті, враховуючи особливості світогляду епохи. Запропонований ним метод *«логічної семантики»*, тобто аналітичного групування, класифікації та типологізації суспільних явищ, що досліджуються, спрямований, на думку автора, на дослідження точних узагальнень соціальних фактів, їх відокремлення від міфологічних нашарувань. Суспільство, за М. Драгомановим, – це складна, багаторівнева структура, яку визначають три основні елементи: 1) матеріал, з якого складаються суспільства (індивіди, народності); 2) суспільства (їхні форми: родина, класи, державні та міждержавні союзи); 3) продукти суспільної діяльності (матеріальні, моральні).

На думку М. Драгоманова, соціологія відрізняється від історії, антропології та етнології систематичним та узагальнюючим характером. Відповідно, М. Драгоманов так окреслив завдання соціології: 1) виявляти закони соціального життя; 2) пропонувати висновки, які можна застосовувати в практичному житті.

При аналізі суспільних явищ, згідно з думкою М. Драгоманова, необхідно застосовувати багатофакторний підхід, тобто враховувати вплив на суспільний розвиток таких чинників, як економіка, політика, культура тощо.

Соціологічні методи класифікації, типологізації та групування соціальних фактів за рядами і видами М. Драгоманов поєднував із принципами логічної систематизації, системним, конкретно-історичним підходом, а також з порівняльним аналізом, який користувався у нього особливою увагою.

Оригінальним для його часу був аналіз М. Драгомановим соціально-економічної структури суспільства, насичення соціологічним змістом таких понять, як *«клас»*, *«соціальний стан»*, *«політична організація»* тощо.

Обґрунтовуючи власну *концепцію соціальної динаміки*, М. Драгоманов застосовував такі поняття, як *«суспільний прогрес»* та *«соціальна еволюція»*. Критерії *прогресу*, на його думку, треба визначати об'єктивно-науковим способом,

відштовхуючись від практичних потреб і завдань. При цьому М. Драгоманов робив наголос на матеріальних чинниках прогресу (демографічних, господарчих, культурних, соціальних).

Головною категорією пояснення суспільного розвитку є, за М. Драгомановим, поняття *соціальної еволюції*. Останню він розумів як поступовий, невибуховий прогресивний рух суспільства, в якому і за результатами якого люди одержують все більше можливостей для індивідуального й громадянського самовираження, вирішення своїх життєвих проблем. Зміна суспільного ладу, вважав М. Драгоманов, – це подія, що спровокована тривалою трансформацією умов матеріального життя, засобів господарювання, ростом суспільної свідомості, поширенням нових ідей, розвитком культури тощо.

Наукові інтереси М. Драгоманова як соціального дослідника були зосереджені на проблемах влади, державності, прав і свободи особистості, етнічності, політики тощо, тобто на тих питаннях, які сьогодні аналізуються у межах такої галузі соціологічного знання, як соціологія політики.

У площині політичної соціології М. Драгоманова особливу увагу привертає його погляд на політичне життя як рухливий процес, у якому старе завжди замінюється (при наявності певних соціально-політичних умов) новим. Політична динаміка, за М. Драгомановим, є частиною соціальної еволюції.

Політичний лібералізм М. Драгоманова обумовлював відстоювання ним принципів *ідеологічного плюралізму* як найбільш притаманних для цивілізованого суспільства. Значне місце у теоретичних пошуках ученого посідають питання *федералізму* і *централізму*. М. Драгоманов був прихильником федералізму, вважав за необхідне децентралізацію та розвиток місцевого самоврядування.

Поступ українського народу М. Драгоманов вбачав у прогресі людини і суспільства, розвитку культури, прагненні до передових форм політичного життя та суспільної організації. В єднанні *«освічених, добрих і чинних людей у нашій країні й сусідніх сторонах»*, наполегливій праці для добробуту усіх він бачив справжнє народолобство.

Основні праці М. Драгоманова: «Переднє слово» [до «Громади» 1878 р.], «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Чудацькі думки про українську націоналістичну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893).

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

На початку ХХ ст. на українських теренах відбувався активний процес інституціоналізації соціологічної науки: створювалися соціологічні навчальні та наукові заклади, видавалися наукові праці. Значних зусиль до розвитку вітчизняної соціології у цей період доклав видатний український соціолог, історик, етнолог, фольклорист, громадський і політичний діяч, перший Президент Української народної Республіки (1918 р.) *Михайло Грушевський*.

Творча спадщина М. Грушевського й сьогодні має величезне значення для аналізу суспільних процесів. У своїх соціологічних працях він торкався таких питань, як соціально-класова структура суспільства, фактори динаміки громадських настроїв, проблеми взаємин між містом та селом, суспільно-політичний устрій, етно-національні стосунки, проблеми етнополітики, моралі тощо.

Під час вимушеної еміграції (1919–1924 рр.) М. Грушевський заснував у Відні Український соціологічний інститут (УСІ). Це була громадська організація, яка фінансувалася за рахунок спонсорства. Мету діяльності Інституту вчений вбачав у інтеграції українського суспільства, різних його верств, поширенні інформації про українців в Європі та Америці. Програмою Інституту він визначив:

1. Спостереження за світовим соціальним процесом та за соціологічними дослідженнями і популяризація їх серед українців.
2. Представлення українців у інтернаціональних та національних організаціях, які виражають собою соціальний рух.
3. Інформування світової та української громадськості про український соціальний рух та українську літературу.

Український соціологічний інститут проіснував до 1924 р. і став по суті першим інституціоналізованим українським соціологічним осередком, згуртувавши відомих науковців та громадсько-політичних діячів – **Д. Антоновича** (1877–1945), **Б. Старосольського** (1878–1942), **М. Шрага** (1894–1970), **М. Чечеля** (1891–1937), **М. Шаповала** (1882–1932), **В. Мазуренка** (1877–1932), **П. Христюка** (1880–1941) та ін.

М. Грушевському належить оригінальна соціологічна теорія, яку він назвав «генетичною соціологією». У роботі «Початки громадянства (генетична

соціологія)» український учений акцентує увагу на проблемі виникнення та існування людського суспільства, факторної обумовленості соціальності тощо.

Вивчаючи процеси переходу від традиційних форм суспільного життя до модернізованих, індустріальних, М. Грушевський зосереджувався на етнографічних та етнологічних дослідженнях, залучаючи до аналізу матеріали порівняльної антропології, зразки первісного світогляду і взаємин тощо. Намагаючись відродити інтерес вітчизняної науки до соціологічних досліджень, М. Грушевський пропонує універсальні методичні підходи до аналізу форм суспільності, які були б прийнятними для української реальності, застосовує розроблену ним теорію «генетичної соціології» в українознавстві. Тим самим він сподівався приєднати «слов'янський матеріал» до набутків європейської соціології, водночас підкреслюючи його специфіку. Спрямовуючи свої теоретичні пошуки на історико-культурологічні дослідження початків суспільності, М. Грушевський доводить, що *«громадянством»* чи *«суспільністю»* є *«організована людська множинність»*, об'єднана почуттям солідарності та певними формами співробітництва. Будь-яке суспільство виникало та розвивалося саме таким чином. Важливим фактором усупільнення він вважав також доцільність, моральність, опосередковану людську волю тощо. М. Грушевський наголошував на необхідності поєднання у межах соціологічного пізнання об'єктивізму і психологічно-культурних принципів. У світоглядно-методологічному плані його праці є своєрідним поєднанням соціалізму і позитивізму, відповіддю на виклики часу, що акцентував *«реакцію проти індивідуалізму і класовості, аби повернути натомість шану до колективізму і солідарності»*.

Як науковець та громадський діяч М. Грушевський розумів важливість розвитку *«первинних форм громадянськості»*, організації й самоорганізації українського соціуму для побудови громадянського суспільства. В цьому плані він віддавав пріоритет розвитку самосвідомості та соціальної структурованості тогочасного суспільства. Велику увагу М. Грушевський приділяв питанням ґенези української державності, прагнучи створити наукові засади національного державотворення в Україні.

Повернувшись з еміграції в Україну, М. Грушевський прагнув продовжити свою соціологічну діяльність, створити наукові (соціологічні) інституції, які б досліджували історію та сучасність українського народу. Проте його проект перенесення з Відня Українського соціологічного інституту не був підтриманий Всеукраїнською академією наук (ВУАН). Натомість у 1924 році було відкрито

науково-дослідну кафедру історії України, на чолі якої став М. Грушевський. При кафедрі було створено дві секції – методології та соціології. Окрім того, функції інституту фактично стала виконувати створена у 1925 році Асоціація культурно-історичних досліджень, яка проіснувала лише більше двох років.

Основні праці М. Грушевського: «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921), «Історія України-Руси» (1898–1936), «Нарис історії українського народу» (1904), «Історія української літератури» (1923–1927), «Звільнення Росії та українське питання» (1907).

Питання для самоконтролю знань

1. Що таке протосоціологія? Назвіть головні протосоціологічні персоналії.
2. У чому полягає внесок Платона, Аристотеля та інших античних філософів у розвиток соціологічної думки?
3. Чим, на думку такого представника протосоціології, як Ібн Халдун, обумовлюється закономірний характер суспільного розвитку?
4. Що дає сучасному соціологу звернення до творчого доробку таких філософів та письменників пізнього середньовіччя, як Н. Макіавеллі, Т. Мор, М. Монтень, Т. Гоббс, Б. Паскаль, Дж. Локк та ін.?
5. Чим збагатили соціологічну думку французькі філософи-просвітителі (Вольтер, Д. Дідро, К. Гельвецій та ін.)?
6. Назвіть основні історичні чинники виникнення соціології як самостійної науки.
7. Чому соціологію називають наукою індустріальної епохи розвитку суспільства?
8. Які нові соціальні явища та процеси викликала до життя Велика французька революція?
9. Які соціокультурні феномени, що з'явилися у суспільному житті західноєвропейських країн на початку ХІХ століття, зумовили появу соціології як окремої галузі наукового знання?

10. Назвіть теоретичні джерела становлення соціології як самостійної науки.
11. У чому полягає внесок Ш. Монтеск'є у розвиток соціологічної думки?
12. Сформулюйте основні ідеї соціологічного теоретизування К. Сен-Сімона.
13. Назвіть етапи розвитку соціології (за М. Елброу).
14. Чому перший етап розвитку соціології як самостійної науки М. Елброу називає «універсалізмом»? Хто з соціологів належить до цього етапу?
15. Що таке соціологічний позитивізм?
16. Сформулюйте засадничі ідеї позитивістської соціології О. Конта та Г. Спенсера.
17. Назвіть основні національні соціологічні школи, які з'явилися на другому етапі розвитку соціології (за М. Елброу).
18. Чому соціологічну теорію М. Вебера називають антипозитивізмом?
19. У чому полягає соціологізм концепції Е. Дюркгейма?
20. Надайте коротку характеристику марксистської теорії суспільства, її внеску у розвиток світової соціологічної думки.
21. Чому європейську соціологію називають предметно-орієнтованою, а американську – проблемно-орієнтованою наукою?
22. Що таке «концептуальний імперіалізм» (М. Елброу)?
23. Що визначало функціонування соціології на третьому етапі її розвитку (за М. Елброу)? Назвіть головних представників цього етапу.
24. Чому М. Елброу називає третій етап розвитку соціології фазою її інтернаціоналізації?
25. Чим відрізняються соціологічні концепції Т. Парсонса і Р. Мертона? За що Р. Мертон критикує свого вчителя Т. Парсонса?
26. Назвіть основних представників марксистської (неомарксистської) соціології третього етапу (за М. Елброу) розвитку соціологічного знання. В чому полягає їх внесок у розвиток соціології?
27. Як М. Елброу називає четвертий етап розвитку соціології? Чим

обумовлена така назва?

28. У чому полягають специфічні особливості розвитку соціології у країнах Латинської Америки, Африки та Азії?

29. Який сенс вкладає М. Елброу у назву сучасного, п'ятого етапу розвитку соціологічної науки?

30. Чому М. Елброу говорить про необхідність консолідації сучасних соціологів?

31. Що сприяє та що заважає інтеграції різних напрямків розвитку сучасної соціологічної думки?

32. Назвіть головних представників сучасної світової соціології та напрямки їх теоретизування.

33. Визначте історичні передумови виникнення соціології у Росії.

34. Які соціально-культурні зміни, що відбувалися в Росії у другій половині XIX сторіччя, обумовили становлення вітчизняної соціології як самостійної науки?

35. Назвіть теоретичні витоки російської соціології.

36. Кого та чому вважають першими російськими соціологами?

37. Що, на думку М. Михайловського та П. Лаврова, повинна вивчати соціологія?

38. Що зумовило бум соціологічних публікацій у Росії у 1860–1870-ті роки?

39. Які соціально-політичні події у Росії останнього двадцятиріччя XIX століття стали на заваді розвитку соціологічної науки?

40. У чому полягає внесок М. Ковалевського у розвиток вітчизняної соціології?

41. Схарактеризуйте головні наукові здобутки російсько-американського соціолога П. Сорокіна.

42. Навколо яких питань точилися дискусії представників різних напрямків російської дореволюційної соціології?

43. Чому були присвячені соціологічні дослідження у дореволюційній

Росії?

44. Назвіть головних представників української соціологічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ сторіччя.

45. Чому, за рішенням Правління Соціологічної асоціації України, День соціолога щорічно святкується в нашій країні 1 жовтня?

46. Схарактеризуйте головні ідеї позитивістської соціології М. Драгоманова.

47. У чому полягає внесок М. Грушевського у розвиток української соціології?

48. Схарактеризуйте розвиток української соціології на еміграції.

49. Яким було ставлення до соціології з боку можновладців у перші роки радянської влади?

50. Назвіть основні теми соціологічних досліджень, які здійснювалися в Радянському Союзі в 20–30-ті роки минулого століття.

51. Які події 1922 року викликали суттєві зміни в інтелектуальному житті Радянського Союзу?

52. Чому вітчизняну соціологію називають репресованою наукою?

53. Яка подія, що відбулась у 1956 році, дала поштовх реабілітації та відродженню радянської соціології?

54. Кого вважають фундаторами радянської соціологічної науки на новому етапі її розвитку (1950–1960 рр.)?

55. Коли і для чого була створена Радянська соціологічна асоціація?

56. Назвіть основні етапи та показники інституціоналізації радянської соціології у 1960–1980-ті роки.

57. Назвіть імена українських учених, які сприяли відродженню вітчизняної соціології у 1960–1970 рр.

58. Назвіть основні соціологічні освітні та дослідницькі центри Радянського Союзу.

59. Що досліджували радянські соціологи?

60. Чому радянська влада боялася соціології?

Навчально-методичне забезпечення курсу:

Сокур'янська Л. Г. Вступ до соціології : Навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 206 с. URL: http://sociology.karazin.ua/images/docs/metod_books/vstyp_do_sociology.pdf

Рекомендована література

Основна:

1. Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні / за ред. В. Танчера. Київ : Ін-т соціології НАНУ, 1996. 114 с.
2. Гансова Е. А. Соціологічні школи та напрямки в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ століть (Соціологія в Україні чи українська соціологія?) : навч. посіб. Одеса : Астропринт, 2000. 64 с.
3. Захарченко М. В., Погорілий О.І. Історія соціології : Від античності до початку ХХ ст. Київ : Либідь, 1993. 336 с.
4. Піча В. М., Черниш Н. Й., Кондратик Л. Й. З історії української соціологічної думки: [матеріали до лекції з курсу «Соціологія»]. Львів, 1995. 64 с.
5. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 1996. 224 с.
6. Захарченко М. В, Бурлачук В. Ф., Молчанов М. О., Степаненко В. П. Соціологічна думка України : навч. посіб. Київ : Заповіт, 1996. 424 с.

Додаткова:

1. Зарубіжна соціологія (ХХ – початок ХХІ ст.) : хрестоматія / відп. ред. В. Г. Городяненко. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2009. 656 с.
2. Кондратик Л. Й. Історія соціології України в іменах. Луцьк, 1996. 105 с.
3. Соціологія ХІХ – початку ХХ століття : хрестоматія / За ред. В.Г. Городяненка. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2007. 628 с.
4. Соціологія на Україні : зб. статей / Відп. ред. Л.В. Сохань. Київ : Наукова думка, 1968. 200 с.

5. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навч. словник-довідник для студ. вузів / За ред. В. М. Пічі. Київ : Каравела, 2002. 476 с.